

ТОМЕ МОМИРОВСКИ

БРЕСЛИКИ

ТОМЕ МОМИРОВСКИ

БРЕСЛИКИ

. . . Можеби ќе загинам?

Вие, ќерките на мојот брат,
синовите на моите сестри ќе гледате
подалеку од мене.

Вашиот ђд по вашиот и по
нашиот пат ќе биде побрз.
Раскажувајте за нас ако сакате..."

О Г Н Е Н

ДВЕ ДЕЦА

Колку е убава нашата ледина. Никој не ја полева со вода, а таа, секогаш е со ниска трева како широк мек ќилим, како да го ткаела старицата Љуба цел век. Нам не ни пречи што врне дожд. Целата ледина е широко игралиште за нашите игриви брзи нозе и малата топка со искината кожа, крпена од вештите раце на татко ми. Мајките се жалеа што ни се водени чорапите и чевлите во тоа годишно време. Каде се чуло и видело во април да врне снег!

Да можете да ја видите нашата ледина в зиме кога ќе стегне студот ќе ја обземе милина. Ќе ги заградевме двете длабоки бразди секогаш полни со вода и ќе ја натопевме тревата со вода, онака чиста, миена од дождови од есента. Преку ноќта студот ќе ја стегнеше -водата и замрзната остануваше долго во зимата. А ние децата, уште не се разденило ќе го грабнеме каикот и се лизгаме до немај-каде.

Нашата игра со топката не прекратува неколку часа. Мојата најмала сестричка, ме вика и ми вели веднаш да дојдам дома. Ми рече дека татко ме бара. Поаѓам некако бавно. Ми се чини дека татко ми не ме сака. Отсекогаш ме имаше поттурнато. Никогаш не ме погалил, ниту ми рекол топол збор. Знаеше да каже: Сите деца ги сакам жими ќерка ми Бисера, мојата најстара сестра. За средната велеше дека е плукната на него, а само на најмалата Ы купуваше чоколадо. Не паметам да сум го видел насмеан. Никогаш да се поигра со мене, не било и не ќе биде. Секогаш е лут и не му се плашам, само длабоко во мене трае

некоја чудна почит кон него. Што ќе ти рече мораш да го исполниш. И така стасав извалкан мода, со испокината лева ногавица, изморен и лут што ми ја прекрати играта. Сигурно нешто чул за мене. Нема каде, не ти гине котек. А најпосле што сака нека биде. Подобро да ме натепа отколку да не му излезам пред очи, па да ме затвори седум дена во визбата без леб, само со вода во тоа темничиште со трчаница на стаорците цела ноќ и да не можеш да заспиеш на оние глуждрави цепаници што за неколку пари ги донесоа, летоска на магариња селаните од Велестово.

Кога излегов пред татко ми, тој молчеше, замислен над тезгето со две нови рала чевли потсошиени со конци само за астарите. Го остави чеканот. За првпат ме бакна, онака никаков, сиот извалкан. Се испочудив што му е сега и се вцрвив. Тој ме прегрна и ме доближи до градите со некоја дотогаш за мене непозната топлина. Што се случило? Зошто ме бакна? Од каде се всели во него таа топлина што така кротко ме полази? Нешто неочекувано да не се случило? Некој лошотилак да не се јавува допрва? Бездруго? Нешто необично има! Сево ова не е толку попусто.

Тој ме држеше потоа уште долго во преграб. Јас посакав да не го прекрати тоа, да му го слушам отчукувањето на срцето на тој маж со тесни раменици, подгрбавен од работа, куц на едната нога, со големи дланки, со крупна глава и најчесто неизбричен. Сега на лицето имаше тивка милозливост што ми се чини дека отсекогаш ја имал, само ете, не допрела до мене. Ги заборавив сите негови грубости, мавања, извикувања, тие долги молчења кај него што не ми беа разбирливи. Му простив за она кога ме тепаше лани по грб со гол врбов стап, па цела недела спиев само на мевот, а кутрата мајка за да ме одбрани легна врз мене, та и неа онака зазбивтан, вцрвенет во лицето, ја удираше до заборавање и лудоста што му траеше сè додека не се измори. Мајка ми плачеше тивко врз мене и потоа са ноќ не спиевме двајцата. Ми ставаше млаки крпи врз исечената и поднадуена кожа со некој мевлем од тревки што ги збирала летоска по

стрмнишата и по млаките кај Петрино. Само и јас не бев цвеќе за мирисање. Голема тепачка се имаше наткренато на нашата ледина. Се биевме две тајфи и тоа како! Нашата тајфа беше помала. Кога видов дека децата на чиновниците, на офицерите и на жандармите ќе нè намаваат извадив нож и му го забуцав на едното дете во бутот и денес сиромашноиот куца. Сигурно тоа било страшно, штом татко ме натепал толку. Жандармот се распрашувал кој го направил тоа, но кога разбрал, јас веќе бев префрлен на Бајрот кај некои наши далечни роднини. На жената Весела, која ме криеше И беше текнало дека е најдобро да ме облече во фустанче од нејзината најголема ќерка. Така три недели си одев облечен како момиче и никој не ме позна. По трите недели, татко ми беше отишол со еден трговец и со педесет и два наполеона и со неколку големи летници кај посланикот од Дримкол, па некако се разбрал со жандармот. Го симнав фустанчето и појдов на училиште. А тогаш за педесет наполеони се правела куќа. Таа пара татко ја збирал со години за да направи нова куќа и јас ги фрлив онака будалски за ништо. Сигурно татко ме сакал многу кога ги дал тие големи пари. Да беше лош како што ми се чинеше мене, ќе ме оставеше и којзнае што ќе беше со мене?

— Слушај Огнене — ми вели татко. — Дојдоа лоши времиња. Јас си мислев дека вие нема да дочекате војна, барем додека сте мали, ама пусто не можело кај нас без војни. . . За кратко време ќе дојдат туѓи војски и кај нас — се подзамисли тој кутриот мој татко, а јас малку тогаш го разбрав. — Ти не си веќе дете. Сега е 1941 година. . . За пет месеци ќе наполниш четиринаесет години. Ќе одиш во Белград да го земеш брат ти Ахил. Гледаш јас сум со една нога и болен. . . Ќе ти ја кажам адресата каде му е училиштето и ќе го донесеш. Сакам двајцата да ве видам тука. Или двајцата или ниеден! — Потоа го видов како му се стемни лицето, му се навлажија очите и потем наеднаш стана груб.

— Ајде што чекаш! Оди кај мајка ти. Нека те измие. Да ти го облече новиот костум и да ги обуеш овие нови чевли што ти ги направив ноќеска. — Извади од под тезгето нови црни чевли.

Ги грабнав и појдов кај мајка во големата одаја каде што налеваше во бурилото топла вода.

Тој ден нешто чудно се загнезди во мене. За првпат почувствував дека во мене некој има доверба. Повеќе на мене не се гледаше како на палаво дете. Не бев на јасно што сè можеше да се случи со мене. Важно е што некој смета на мене. Се почувствував значаен за некого. Ми се чини дека тој ден остарев за неколку години.

Попладнето, пред нашата голема сосипана патна дрвена порта, застана голем стар автомобил. Татко ми стоеше пред порти. Средната сестра Билјана ме викна. Мајка ми ме милуваше по косата и ме поиспрати на улица а не се доближи до автомобилот. Во колата седеа уште двајца луѓе. Сите мои сестри плачеа. Мајка ми премале од липање. Татко темерут молчеше и немаше ниту збор во неговото грло. Одвај ме поиспрати, возбуден и сиот исполнет со некој бол што му го сеќавав на лицето.

— Земи ги овие пари! — потоа ми тутна една ракатка книжни пари. Кога влегов во автомобилот ги избројав скришум. И што да видам, тогашни пари четиристотини и шеесет динари. Никогаш не сум видел, та не да имам толку пари на куп.

Полека одминуваме од домашната порта. Ме седнаа до шоферот. Тоа ме возгордеа уште повеќе. Автомобилот појде. .. Се рашири и се издолжи нашата ледина во таа рамка од стари куќи. Децата, моите другарчиња, ги нема денес на таа зелена рамнина. Ја нема топката. Празна е и нешто ѝ недостасува без нас. Вчера стивна нашата врева и дури подоцна разбрав дека со тој ден прекрати мојата сакана детска игра. Тоа беше разделба со ледината, врз која кај едниот агол како забуцано в небо стоеше неподвижно минаре со крст и со звезда на врвот.

По таа бучава од моторот, големата кола со испокината внатрешнина, извалкана и смрдлива, а сите прозорци затворени, се крева голем облак прав. Скока колата и секое удирање во големите подлокани дупки е придружувано со масни пцости на шоферот.

Оние што седеа зад мене ми се видоа чудни. Ме гледаа напорнички, додека јас зјапав лево и десно и запирав со погледот на секое камче, кај секое стебленце, се тетеравев и се искрував кај секој свијок. Зад втората нагорнина излегоа пред нас многу војници. На чело од колоната офицер јава на црн коњ. По него, со пушки и со друго оружје, натоварени како добиток одеа цела сурија војничкиња. На крајот неколку крупни коњи влечеа топови.

— И на овие веќе им дојде крајот — рече Дебелиот кога одмина последниот војник.

— На сите им доаѓа крајот, па и на оние туѓинци што доаѓаат, ќе им дојде крајот — ќе му рече Сувиот до него.

Зошто се влечкаат овие војници? Одвај одат како да се претепани. Зар овие ќе можат да водат војна? Чудно е сево ова!

— Гнила држава полна со гнили луѓе како гниди. Се виде нејзиното одамна, само овој лошотилак што ќе нè снајде ќе биде поган — пак ќе се јави Дебелиот.

— За нас ќе биде добро. Не грижи се, само да купиме колку што може повеќе стока. Ќе поскапат цитарите, штофовите и шеќерот, не грижи се. За нас нема зима — ќе се придружи и Сушот.

— Само да не дојдат фашистите пребргу! Како се засилени ќе не згазат како да сме мрави — продолжува Дебелиот и шлапа цвакајќи слатки.

— За три дена ќе свршиме работа. Сум пазарил два камиона. А на оние ќе им треба барем половина месец додека да дојдат кај нас. Пустелиите брзаат и си одат како да тргнале на визита. Лесно им е, никој не им се спротивставува. Пустина да фатат што племе се. Туку, белким ќе се најде некој и од војската да ги подзапре, мрмори Сувиот.

— Ако има мажи не ќе им биде леано на оние што доаѓаат — брбори Дебелиот.

— Секогаш имало будалишта. Ќе се најде некој ишутрен во оваа мешаница и ќе си ја изгуби главата — шмрка и ломоти Сувиот.

Одненадеж зачкринеа сопирачките на автомобилот и ние полетавме настрана од патот и дум веднаш, така седум пати и се најдовме превртени под патот. Вклопчен не можам да дишам. Дебелиот лежи врз мене. Векаква течност ме штипе по кожата, ме пече во очите, секавам некаква кисловина во устата. Сфатив дека ми се раопаѓа облеката. Тукуречи ништо не ми е скршено.

— Оф, мори мајко, нозете! — писна Дебелиот. Шоферот се фаќаше за очите. Го скрши прозорецот и свика напомош. Дојдоа селани. Го заобиколуваат автомобилот. Зборуваат и се крстат. Сувиот настрада најмногу. Првин него го извадија. Беше го оставиле врз стари штици на запрежна кола влечена од волови. Не разбрав каде го однесоа. На Дебелиот му беа скршени двете нозе. Сувиот беше повреден во главата. И него го однесоа некаде. Шоферот викаше, пцуеше, скокаше околу автомобилот и никој не можеше да му помогне, ни бог, ни селаните, ни ревењето, ни пцостите.

Останав сам на патот. Сите ме забораваја. Одамна не го слушам зборувањето на шоферот кој отиде некаде прудолу. Кој знае каде се вденал. Во подискинатата облека почна да ми студи. Од таа силна бркотија, од тоа долго извлекување на Дебелиот и Сувиот од автомобилот, не сетив дека денот одмина.

Над мене се креваше висока планина на која до половина белузлавеше онег. До пред малку беше тивко или мене така ми се стори, туку наеднаш почна да шумоли листот во сниската шума што доаѓаше до свијокот на патот. Потем се јави посилено треперење. Не потраа многу дувна силен ветер и ми се чинеше ќе ме крене од патот и ќе ме фрли некаде во тие долови што сè повеќе темнеат како одминува денот. Сосема се стемни, та прст пред око не се гледа. Да викам, кој ќе ме чуе? Да појдам, до каде ќе стасам? Ниту напред, ниту назад. Во ушите ми сунат зборовите на татко ми: „Оѓнен, ќе одиш по брат ти. Или двајцата или ниеден". Мислев, се премислував дали сум земал кибрит. Пуста моја душа, јас немав што немав многу работи, кибрит имав секогаш. Набрав во темничштето некои чкорки и запалив оган. Сме палеле ние оган на ледината. Ако има тука сверови не

ќе смеат да дојдат од огнот. Ако тука некаде се наоѓаат луѓе може и ќе го забележат огнот и ќе дојдат. Огнот ми го осветли местото и можам да собирам уште многу суви гранчиња и дебелы гнилы пенушки. Огнот се извиши и ми се чини дека стаса до облаците. Наоколу е сè посветло. Здогледав дебела пенушка и ја ставив на огнот.

Ноќта се издолжи меѓу огнот и темничыштето и онака затоплен и навален на дебело стебло, подвиткано и старо, сум заспал. Како на соне слушам некои удари на копита. Отпрвин ќе се јават и потем ќе исчезнат. Повторно ќе се јават и ќе ги снема. Ми се стори како да допираат прапорцы во побрз ритам. Ударите на копитата и прапорците беа сè пооильни и наеднаш допре чкртање и тресење на тркала од запрежна кола.

— Стој биро! — свика коларот. Пред мене, она- ка поспан, застана кола покриена оо платныште. Ко- њите фучат силно низ ноздрите. Еднийот полут удира со левата ноги и 'рже.

— Што правиш тука! — ми свика коларот.

— Чекам да ме земе некој до градот. Дали одите таму? — го прашав и се доближив до испотените коњм.

— Имаш ли пари? — ми рече коларот.

—Имам многу пари — и му ги покажав сите пари.

—Ќе те чини скапо, да знаеш. Немој после да кажеш вака- така — како божем да се шегачеше коларот.

—Ќе платам колку што чини, затоа ми се париве — му реков на тој човек што ми бараше пари. Потоа ме подзеде и се качив до него.

Зад мене остана огнот. Колата уште малку се движеше нагорно и потоа тргна по удолийштето. Уште малку го гледав огнот како се крева во височините и откако слеговме подолу на вториот свијок не гледав ништо од огнот. Се завртев и видов под платныштето, со кое беше покриена колата полно луѓе; мажи, жени, детуле. Сите спиеја приплени еднодруго. Коларот по целиот пат кочеше. Обрачите на колата стружеа. Коњите се опираа по удолийштето. Наоколу е темно. А толку сакам да има месечина со дискот или со српот. Да талкам во оваа долга ноќ и

да ја гледам одблизу планината на ова мое прво патување во градови и по патишта за кои бев читал и не знаев дека на овие години ќе ги видам. Поминавме преку два камена и еден железен мост и влеговме во градот. Другите патници слегаа на влезот во градот. Коларот ми свика и мене да слезам. Притоа му понудив пари колку сака само да се одвезе до железничката станица. Тој ое колебаше и се согласи да ме одвезе до станицата.

Пред железничката станица и на перонот трешти светло. Стојам меѓу широките колосоци и не можам да се начудам. Маневарката мирува на широкиот перон на таа осамена станица и одвај се секаваше дека во неа се вовира пареа. Некоја глува штама беше послана врз колосоците. Личеше како одамна да заминал последниот воз. Во таа тежина што ме исполни допреа до мене отчукувања на телеграф што се мешаат со сунењето и шумовите на жиците спуштени меѓу бандерите. Вратата на дежурниот чиновник е подотворена.

— Кога поаѓа брзиот воз? — го прашав човекот, кој отчукуваше врз тастерот на телеграфот. Тој молчеше додека не го заврши отчукувањето.

— Требаше одамна да стаса. Сега ни еден воз не оди по возниот ред. Кога ќе тргне и дали ќе тргне не се знае. . . Можеби нема да дојде а може и да не се врати. Зависи до каде е окупаторот. Не знам ништо што се случува. Имам врска само со две станици. . . Со другите врските се прекратени. . . — потоа железничкиот службеник превртуваше некои долги листови.

Зборот окупатор што по слушам веќе со денови ми внесе уште поголема тежина во мојата измореност. Си ги тријам очите и постојано сознавам луѓето насекаде се многу исплашени И многу нешто лошо исчекуваат.

— Морам да заминам, таму е моето помало братче. Сам не може да си дојде дома — му реков на човекот.

Тој ме погледа благо. Потоа извади малку храна и почна да јаде. Јас го гледам во јадењето како да не сум видел храна. Едноставно како да сум му близок, ме покани да јадам со него. А јас срам, не срам, како што бев гладен како пес му се

доближив и јадев од она што имаше за вечера. Додека јадевме му раскажав сè подробно. Ме слушаше и вртеше со глава одвреме навзреме и прикажуваше за многу нешто што не разбрав. Топло и загрижено ми велеше дека се плаши за мене дали ќе можам да се вратам. Потоа, кога ме виде дека сум изморен и дремлив, ми стави ќебе и перниче на долгата клупа, а јас кутриот онака сосе чевли штом се навалив на перничето, заспав и не се помрднав.

Изутрина ме крена пискав звук на локомотива, Скокнав како избудален. Во канцеларијата имаше повеќе луѓе.

— Возот тргнува! — свикаа.

Оној човек што толку добро ме прими во доцната студена ноќ, на главата имаше црвена капа.

— Не. Сега стаса возот. Да се надеваме дека ќе појде, — ми се насмевна и ми подаде големо јаболко.

— А што прави сега возот? Зошто не поаѓа? — мамурен не знам што зборувам.

— Персоналот е изморен. Треба да отспие. Локомотивата ќе треба да се наполни со доста вода а во тендерот ќе се натовари јаглен со тони. . . Ако ни одобрат ќе го пуштиме возот, ако не одобрат ништо не можеме да правиме — ме погали човекот со црвената шапка. Сега го чувствувам уште поблизок. Се надевам дека со неговата добрина тој ќе направи сè да го пушти возот. Наедно ме обзеде јанса. Доцнам веќе еден ден и една ноќ. Таму далеку, што станува со братчето? Дали ќе има некој во иитернатот? Дали е уште таму? Што ќе правам ако не го најдам? Каде ќе се воврам? Како ќе излезам пред татко ми? Дали таа окупаторска војска навистина брза или луѓето си зборуваат така? Зар не е сево ова само голем страв? Што сè не помина низ мојата врела глава. Не можам да се начудам кога ја гледам локомотивата. Целата е од метал и толку силна. Онаа цевка што се искачува до оцакот ми се чини дека ја подзема најголемата снага на оваа локомотива што толку ме возбудува. Офка како големо животно, пуп — буф — пуф — буф. . . Зар може да има потолема сила од неа? Која војска може да ја запре?

Кој може да ѝ го попречи патот? Шините по кои оди се јаки. Кој може да ги откорне? Градите на локомотивата ми личат на големо чудовиште од сказните. Кое оружје може да ѝ ги продупчи тие дебели челични гради? Овие големи шини таму некаде далеку, каде што се спојуваат, ми личат како отворен пат до светот, до сите меридијани, до сите континенти, до сите деца, момчиња, сестри, браќа, мајки и татковци. Службеникот со црвената капа ми се чини може да ги покаже сите правци, а тој добар човек седеше немоќен на телеграфот и чекаше некој оттаму далеку да му отчука дека може да го пушти возот. Чудно време и толку замислени луѓе на перонот, во чекалната пред зградата на железничката станица. Колку ноќеска беше тивко а каква врваница е денеска. Мнозина сакаат да патуваат а патот е затворен. „Кога ќе го пуштат возот?“ — сите се прашуваат, гледаат во далечината, се вслушуват и шепотат.

Службеникот со црвена капа излезе на перонот со лопатче под мишка. Огнорот постојано фрла јаглен во утробата на локомотивата. Со чанти во рацете и со фенери на градите, закачени некаде на копчињата на блузите, што светкаа жолтеникави со мижуркави фитили, кондуктерите се качуваат во возот. Машинистот се качува тромо по високите скали на локомотивата. Ми пристапи службеникот со црвената капа и кондуктерот со него. Ми рече да го запаметам човекот, зашто ќе ми се најде во возот и доколку ќе заминеме ќе ме упати во големиот град таму каде што се наоѓа брат ми. Ме погали по косата и ми пожелала „Добар пат!“ Го гледаш тој човек стаписан, не знаев што да му кажам, со трчаница се качив во првиот вагон и долго му мавтав дури и кога возот забривта во големиот свијок по непрегледната рамнина. Низ отворениот прозорец уште долго му мавтав на добриот човек од железничката станица. Од свијокот локомотивата подзеде со поголема брзина. Мавтав небаре ќе ме види оној човек на переонот. И точно, откако возот се иоправи го видов како и тој ми мавта. Стојам крај прозорецот и си мислам колку железнички станици има на светов и колку добри луѓе има во нив. Зар може лош човек да испраќа возови?

Ако има лоши луѓе, тогаш сигурно ќе има железнички несреќи! Мораат најдобрите луѓе да работат на железничките станици.

Возот јури, скока врз шините, нерамни и испрекинати. Од еднадеж ја гледам железничката станица како одминува од мене. Остана само светла точка што трепери и долго трае. Таа црвена точка се стопува од модра, во оловна, потоа во некоја извалкана и измешана боја и сосема се изгуби. Во ходникот е празно. Сите патници се прибрале во купињата со дрвени клупи. Во нив нема светло. Само силуети на луѓе еден до друг со изморани тела. Никој не зборува. Секој се вовлекол во себе.

Возот јури во ноќта. Подзеде со некоја сила што му се зголемува. Како да му ја подзема душата и му го разгорува срцето. Ита и ја разбива ноќта. Ми се чини дека темницата се разретчува од оваа брзина и од оваа снага. Малку потем, големи снегулки се лепат и се распаѓаат на прозорците. Гледам во далечината а старицата спроти мене снове некоја тивка молитва, реди, надава, шумоли нејзиното грло и зборовите малку се разбирливи.

— Опачно време. Во април снег — прошепоти старец.

Уште неколку километри, по мојот долг и тврд сон ќе стасаме во големиот, како што го замислував, бел град. Утрото полека доаѓаше. Сите светилки во возот беа изгаснати. А јас само прашувам. Рекоа дека светлата се изгаснати за да не го забележат возот непријателските авиони. А зошто нечији авиони треба да го гледаат нашиот брз, смел силен воз што примил толку луѓе кои итаат на разни страни и уште да ги убиваат? Зошто? А зашто и од кај нас да не летнат авиони? Зошто да не ги сопрат! Таа брзаница наеднаш запре. Објавија да го напуштиме возот. . . Слегов заедно со сите патници, а толку ми беше жал што не влеговме во големата локомотива во железничката станица до центарот на градот, туку нè симнаа пред него. Од темницата многу не се гледа, па сепак знам дека слегуваме близу до некој парк — шума. Одиме преку трупа. Човекот ме влечка со него низ овој парк и јас само го прашувам. Кога стасавме на врвот на ридот, застанав и душата ми се исполни со

милина до бескрај. Крај големата река спокојно лежеше градот, широк, румен и широк, висок и уште поширок и насекаде почна да се топи белина, од бело уште побело и само некаде таму малку силна румена погача излегуваше и тивко го полнеше утрото. Сигурно беше така спокојно за да ве се расипе белината.

Ќе останев сам, онака изгубен и непознат во таа шума — парк, ако железничарот Јово не ме повика да појдеме и цело време да ме куражи. Веќе трчае двајцата надолу. Човекот ме влечка, зошто јас зјапам на сите страни. Крај патот се отвориле големи дупчишта.

— Чичко Јово! Овие дупки се за нови стебла? — Прашав и гледам уште многу дупки.

— Не Тие се од авионски бомби. Ајде побрзај можат секој миг да пристишат штуките. — Јово беше неспокоен и ме тргаше за раката.

— Штуките се брзи авиони? Го зеле името од рибите. Ние децата во нашиот мал град знаевме за авиони, а не бевме фатиле телефон в раце, немавме дома радио.

— Овие сигурно не се риби — се насмса сосила чичко Јово

— Сепак го зеле нивниот нос — му реков на чичко Јово.

На плоштадот нема луѓе. Овој бел град што го гледам од височинката личи на мртв. Сè беше поинаку од онаа глетка во муграта кога пристапувавме кон него. Сите висококатници се разурнати. Од големата црвена зграда што опфаќа голем дел од плоштадот е останат само еден преполовен сид. Се препнуваме на жици. Некој писнува и паѓа. Свикаа луѓето. Неколцина почнаа да трчаат. Зад нас со силина падна голем балкон и за малку ќе не потфатеше. Паѓаат греди што догоруваат. Потаму горат две куќи. Рака со рачен часовник на тротоарот, само без телото на човекот. Одиме по средината на улицата. Ме полазуваат морници. Неподвижни трупови по тротоарите, среде на улицата. Не можам да ги доизбројам. Кој ги убил овие луѓе? Зошто зградите се разурнати? Зошто ги нема луѓето? Што направиле за да бегаат од домовите? Каде се отидени? Синоќа тука бомбардирале. Фрлале бомби низ целиот град додека

луѓето спие! Зар може сево ова? Сигурно тоа се многу лоши луѓе штом го сторице тоа.

— Ајде дете, што зјапаш. Само се измачуваш! — ми свика Јово. — Да побрзаме до училиштето од брат ти. Имаш уште пругоре до Славија. Не чуди се, туку запаметувај — ми рече веќе поблаго овој возбуден човек.

Добро ми зборуваше тој. Продолжи да ми суну во ушите: „Не чуди се, туку запаметувај!" Многу подоцна го разбрав што сакал тогаш да ми каже.

Повеќе не можев да го гледам она што го разровиле бомбите. Гледам в земја, брзам и тогаш забележувам дека немам чорапи, а чевлите на неколку места ми се како да ги каснало некое животно со долги остри заби. Татко ги беше направил од најдобра кожа — бокс, а тоа тогаш ми значеше јачина на боксерската ракавица; така цврста, непробивна, ударна, неуништлива, а чевлите сепак се распаднаа. Кога се стопи сето тоа? Морале чевлите да видат голема мака Сопни се тука, препни се потаму. Улицата по која се качуваме личи како да ја орале од сите страни. Шина од трамвајската пруга го препречува патот фрлена од другата страна тука на тротоаров. Две класи превртени и парчосани зинале со траги на човечки тела. Телефонските жици се измешани со земјата, со каменот, со бетонот. Вamu-таму ќе се заплеткаме околу жиците како во стапици и потоа внимаваме да не се соннеме повторно. На големиот плоштад, кружен, со повеќе агли и високи прозорци на зградите; столбовите и украсите врз нив се уништени. Парталави завеси повеаат на ветрот што се уште трае и не И дава на снагата да се стопли. Каква проклетија, каква лутина, каква пустелија оставиле бомбите. Колку разделби останале во оваа разровена земја. Не, тоа не се само лоши луѓе кои уништувалт. Тие бездруго се некои што не сакаат луѓе. Кога толку бргу ги намразиле луѓето? Зошто убиваат? Што им направиле луѓето? Како можат да доаѓаат оддалеку за да убиваат луѓе? Кога ќе се израмнат улиците? Кога ќе се поправат

зградите? Колку ќе треба да се работи? Кога сето ова ќе биде убаво и тука да има многу луѓе?

Одам и нема одговор за она што ме исполни во моментот кога се израдував дека ќе дојдам во овој бел град. Би можел во овој миг да го наречам црн град, зашто црно му е во душата, во телото, во главата, зашто е вака неподвижен и нем.

Веќе скршнавме вдесно и застануваме пред железна порта, од двете страни висока ограда.

— Тука е училиштето на брат ти — ми рече железничарот Јово. — Јас морам да одам дома и одвај ако стасам до доцна вечер.

Сам сум. Се доближувам до портата. Зад портата стои војник со пушка и бајонет врз неа. Се фатив за кваката и се стаписав.

— Одби! — свика војникот. — Што бараш тука? Одминувај!

— Го барам брат ми, — одвај чујно реков.

— Каков брат? Тука нема браќа. Тука е сместен Четвртиот артилериоки противавионски полк — пак грубо загрме војникот.

— Зар ова не е специјално основно училиште? — го прашав. — Има ли некои деца тука? — прашувам колку што можев повнимателно.

— Тоа не ни е познато — развлечено рече војникот.

Оддалеку забележав како доаѓа друг војник со црвена леита на раката.

— Што е малечок? — ме праша вториот војник.

— Го барам брат ми — му реков и се зарадував.

— Влези, тука има неколку деца што ги чекаат своите. Пушти го — му рече на војникот со пушката и бајонетот.

Војникот со црвената лента ме воведо низ дворот преполн со топови. Цевките гледаа пругоре. Многу војници ги чистеа цевките. Пред влезот на зградата натрупани вреќи со песок. Низ ходникот се врволкаат војници со канчиња преполни со храна. Под мишки притискаат избабрени сомуни, а мене ми кркори во стомакот. Војникот отвори една од големите врати и се покажа

висока и широка училница. Седеа шест дечиња и готвачка, полничка, сета во бела облека. Веднаш го забележав моето црномуресто братче Ахил. Кога ме виде се стрча кон мене и му заиграа очињата. Ми се зачипчи и ме стегна молкома. Тоа малечко срце притаено до моите гради чукаше и ми се чинеше ќе изрипа. Со онаа кроткост што ја забележав веднаш, ми се доближи готвачката.

— Сите учители и управникот заминаа синоќа по бомбардировката. Останаа само шест првачиња и твоето братче меѓу нив. Добро што дојде изутнинава, попладне и јас ќе заминам и не знам што да правам со овие петмина. Ако не дојде никој ќе ги оставам. А тие кутрите без никого што ли ќе прават? — ми зборуваше со загриженост.

Дечињата беа вклопчени в агол како мали кучулиња немоќни, уплашени, осамени, без ничија помош, без надеж. Разбрав потаму дека нивните родители живееле далеку оттука, па си мислам, ако нема здрави патишта нема да можат да дојдат и готово со нив. Војниците не сакале да ги чуваат.

Кротката готвачка ми принесе да јадам. Лапав во големата кујна до ненасита и потоа ми тежеше стомакот како во него да сум ставил камења. Треба да беше тоа многу добра жена кога веднаш ме покани да јадам. Сигурно таа ме позна дека сум гладен, зашто е готвачка. Знае таа што му треба на човека. Веднаш познава гладен и сит човек. Додека јадев ме гледаше милозливо. Потоа отидовме во спалната каде што спиеше Ахилчо. Таа ги здипли неговите пљачки во куфер, а во пакет со јаже ги врза неговите книги и тетратките.

— Кога ќе тргнете? — свигка во хартија и ми подаде сомун и сланина.

— Веднаш.

— Со што?

— Не знам — што можев друго да ѝ речам, што знаев.

Таа го покри лицето и појде кај дечињата. Потоа се врати, нè избакна и се збогува со нас.

Излеговме две деца на улица, пуста, празна, разурната. Во десната рака го држам куферот, во левата пакетот и лебот. Ахилчо се држи за моето палто, исплашен и неподвижен. Каде да појдам? Кого да го прашам? Со што ќе одиме? Има ли некој пат до дома? Тргувам по истата насока по која дојдовме со железничарот Јово. Одиме двајцата, ги заобиколуваме жиците, бандерите, камењата, бетонските блокови, разурнатите шини. Смрди насекаде. Претрчуваат мачки и глувци.

Одиме така надолу а јае слушам чекори зад нас. Тупотот на неколкумина што го сетив се приближува близу зад нас.

— Каде вие двајца? — ме праша некој.

— Дома — го погледнав офицерот со превивка на главата, постар, полничок и до него уште двајца помлади офицери со превивки на рамото и во раката.

— Каде е тој ваш дом? — ми вели благо постариот офицер.

— Далеку. Ако сте чуле кај Големото Езеро — реков.

— Ние одиме на Кафасан. Синоќа нè ранија лежејќи болни во воената болница. Не сакаме да останеме тука, да чекаме да нè фатат оние губриња.. . Одиме на фронт, — рече постариот офицер.

— На граница, до вашето место — ми вели другиот офицер.

— Да појдеме и ние со вас? — не можев да им поверувам на ушите, кога чув дека одат накај нашиот град.

— Можете дечиња — рече стариот офицер.

— А со што ќе одиме? Со воз или со автомобил? Јас имам пари за нас двајцата — му велам и поттрчнуваме двајцата по нив.

— Е, детуле мое, ќе одиме на нозе, далеку е но не се може поинаку — потоа го зеде Ахилче, онака малечок и го качи кикирушка. Се насмеа Ахилчо а и јас се израдував заедно со него. Не сеќавам колку ми тежм куферот и пакетот. Ги сменив тежините од двете раце, зашто јажето од пакетот ми ги сече прстите. Па сепак не ми беше толку тешко. Имав во себе надеж, нешто силно ме подгонува однатре. И сега овие двајца мажи ми

се видоа големи, здрави, храбри. Не можам никогаш да ги заборавам оние нивни лица што ми пристапија.

Не поодевме многу, се потстемни, оддалеку се чу татнеж. Не потраја долго се чу брмчење на мотори.

— Легнувај! — свика стариот офицер.

Младиот офицер ме грабна и скокна со мене во длабока дупка со вода и со кал. Во тој момент почна да свира од високо. Истрели удираат по зградите, по превртените трамваи, по извитканите шини, тапо се забодуваа в земја. На сите страни трештат бомби. Се крева земја. Удира. Паѓа. Се распаѓа небото, се спојува со земјата. Сум ја забуцал муцката во калта и ми се тресе небаре ќе отпадне. Што е ова, пустина ј фатат! Што прават оние одозгоре? Луди ли се? Што им правиме иие? Зар малку разурнале ноќеска?

Звукот на авионите одмина. Младиот офицер крена, кутриот мислеше дека сум погоден. Ми го подисчисги лицето и ме бакна како да ми е мајка. Е што маж беше! Каква кроткост тлееше во неговите очи и каква добрина имаше во неговите зборови. И неговите двајца другари, ако беа повисоки имаа исти лица или мене ми се чинеше така. Не можев да разберам зошто нè зедоа со гаив. Можеа да нè остават и мене и брат ми. Без нас сигурно ќе им беше полесно. Луѓе беа тројцата и нè влечеа по тој непознат пат.

— Мораме да побрзаме — рекоа офицерите.

Ние не брзаме, туку поттрчнуваме. Јас можам да трчам само да не ми се куферот и пакетот. Како било да било, бргу, со тоа поттрчнување стасавме крај брегот на Големата Река. Тројцата се сменуваа носејќи го Ахилчо, а тој само се поднасмевнуваше, зашто тие цело време се играа со него и подрипнуваа како да се ждребиња. Таа игра му се допадна на Ахилчо. Малечкото сфаќа дека нешто необично се случува, но толку го засакаа овие добри луѓе што се занесоа го играта, за која само тој малечок мислеше дека е итра.

Водите на Големата Река одимнуваат бавно, црвеникави, тешки, непрегледни и во насоката од која доаѓаа и од која

одминуваа. Застанав и ги забележав малите и големите бродови, многу поголеми од оние кајчиња и од старото бротче што го имаме ние на нашето Езеро. Најмладиот офицер ме забележа дека застанав и веќе оддалечен од мене, се заврте и ми пристапи.

— Фрли го куферот и пакетот. Што мислиш, да ги носиш по цел пат, имаш памет! — Потоа ми го грабна куферот и го фрли во водата. Изветвениот куфер од картон при првиот удар се отвори. Облеките на Ахилчо се растурија и се струполи сето тоа некаде долу и не стаса до водата, туку сите делчиња останаа потпрени врз неколку ниски стебленца и трња. Потоа ми пристапи офицерот и сака да ми го земе пакетот.

— Не давам. Ова ќе го носам. Внатре се книгите и тетратките на Ахилчо. Ако потрае војната од нив ќе учи — го стегнав пакетот и не му го дадсв.

— Види го ти него! Тој веќе пораснал. Добро, како сакаш. Само немој утре да се пожалиш дека ти е тешко — ми рече младиот офицер.

— Нема да се жалам — му реков и бев сигурен во тоа.

Се одвоивме од високиот брег на реката и појдовме по широкиот пат. Тројцата мажи чекореа пред мене. Од една страна ми влеваа сигурност дека се пред мене, од друга страна постојано се плашам да не останаам многу поназад од нив. Одвреме-навреме Ахилчо ќе се завртеше и ќе ми одмавнеше со рачето. Јас ќе ја кренив раката и тогаш ми беше полесно. Набабрената рака како да ми се починувпше. Тоа ми дојде добро и почесто очекував малечкиот да се заврти и да ми мавне со рачето. Јас го поздравував, му мавтав, ја прифаќав играта и чувствував како ми е сè полесно на онаа рака што се починуваше.

Во тоа долго одење по правливиот широк пат можев да се вгледувам во тројцата офицери. Нивната униформа не беше како на другите офицери. Чизмите им се од погруба кожа. Оние што ги гледав во нашиот град имаа чизми од најдобра кожа, особено оној високион мајор што минуваше секое утро на коњ пред нашата стара порта, а по него поттрчнуваше мало војниче. А ние

будалишта никакви одевме по тоа малечко човече што се тетеравеше и му правевме мунси. Вака гледајќи ги од глава до петици овие тројцава забележав дека никој од нив нема оружје. Душата ми беше во петиците ако не запреа под едно стебло крај патот, ќе паднев од замор. Ахилчо слезе од грбот на најмладиот офицер и се втурна во ливадата да трча.

— Каде ви е оружјето? — го прашав најмладиот офицер.

— Ќе земеме на фронтот. Сигурно ќе има многу фрлено оружје — ми рече стариот офицер.

— Какви сè офицери има? — ги прашав.

— Редовни и резервни — ми рече младиот.

— А кој сте вие? — повторно ќе прашам.

— Резервни — ми одговори стариот.

— Значи вие не сте вистински офицери! — им реков.

Се изнасмеаја сите тројца отсрце, а јас се чудам што е смешно сето тоа што го кажав. Секако нешто сум истресол. Во тој момент се зареков да не прашувам повеќе, туку самиот да ги откривам вистините, па без оглед дали сè ќе ми се разјасни. Ми се покажа дека така е подобро за мене.

Тројцата мажи извадија од торбите малку јадење Почнав и јас да ја одврзувам шамијата со јадење што ми ја даде готвачката. Тие не ме оставија да ја отворам и ми рекоа да ја чувам за Ахилчо. Така поткаснавме по малку навалени на земјата крај патот, кога сите гледаме како ни се приближуваат луѓе. Излегуваат од цбуновите и полека ни пристапуваат: крупен маж со слаба жена и до нив веројатно нивниот син; момче поголемо од мене; сув, белузлав маж со трудна жена ишарана со дамки на лицето, момче и девојче фатени за рака, маж со кече, преку рамото пила и по него анамка со зар и фереце, и последна полека одеше старица во црно. Застанаа во круг околу нас и не гледаат. Ние ги гледаме и прекративме со јадењето.

— Каде сте тргнале? — ги праша стариот офицер.

— На југ — одговори старицата.

— Можеме со вас? — се приближи крупниот маж.

— И ние? — рече вториот маж.

— И ние? — се јави третиот маж.

— И ние? — прашаа момчето и девојката.

— И јас да не сум жива. Јас не можам, но би пошла со вас — рече старицата.

— Може, зошто да не — рече тивко стариот офицер. — Одите сите заедно, па како ќе биде нека биде. Подобро е повеќе луѓе заедно во ова време, отколку сами.

— Како се викаш? — му пристапив на момчакот со петна на лицето, а девојката до него.

— Слободан — ми рече главно. — А ти?

— Огнен — му реков и му ја подадов раката.

По малку време сите тргнавме на долг пат

ПРВ ДЕН:

Толпата од четиринаесет луѓе се движи полека. Офицерите го намалија чекорот и ја подзедоа старицата под рака, а таа кутрата певкаше и се жалеше дека ја болат коските од влагата. Трудницата се жалеше на болки во стомакот. Старицата и двете жени ја успокојуваат. Анамката со мажот остануваше настрана клечејќи и личеше на голема црна птица. Момчето со таткото и мајката беше уплашено и на двете мои прашања ништо не одговори. Мајката го искара момчето што не сака да зборува со мене.

— Малку ми е темерут синот — ми рече жената.

Тој ден иако одевме по рамно поминавме краток пат.

ВТОР ДЕН:

Офицерите рекоа да побрземе зашто непријателските војници се близу. Како да сме попарени, сите го забрзуваме чекорот. Никој не се жали на болки и на замор. Одиме преку трупа, така е поблиску иако е многу потешко прекураниците, овде-онде се угари, а повеќето ниви со длабоки

бразди. На нозете се лепи црницата. Секоја нога тежи за десетпати повеќе и одвај ги креваме.

Денес изодивме двапати подолг пат од вчера.

ТРЕТ ДЕН:

Гледам, момчакот и девојката јурат низ ливадата. Таа трча по него и не може да го стигне. Момчакот бара нешто. Скина неколку стракови кокичиња што ги најде во тревата, каде што блика водата од изворите и го стопила снегот. Се стрчна кон неа, ѝ го даде стракот цвеќе. Таа го бакна.

ЧЕТВРТИ ДЕН:

Стариот офицер легна под стеблак. Црвеното петно на превивката му се зголеми. Лицето му е потемнето. Се гледа нема да може долго да оди.

— Дали ќе издржи стариот? — го чув како на другиот офицер му вели најмладиот офицер.

— Многу го сакам. Чуден човек е. Би одел со него на крај на светот — рече најмладиот офицер.

— Да имаме повеќе вакви патриоти, оние нема да напредуваат толку брзо, а би се прашале дали ако нсмавме гнили генерали и министри кои брзо откажаа ќе имавме гнила држава.

Храната кај сите се намали. Се влечка нашата измачена група. Сепак, секој гледа да не се оддалечи од офицерите, кои одат на чело и се обсрнуваат по нас дали ги следиме.

ПЕТТИ ДЕН:

Мажот на трудницата ја повика старицата. Зад густ лисник трудницата вика. Им пристапи стариот офицер и им ја подаде торбичката во која беше впишан црвен крст. Старицата му се заблагодари и го погали по лицето. Мажот на трудницата пали

цигара врз цигара, а сите збруваат дека цигари нема никаде и биле поскапи од злато, а тој не прекратува да пали една од друга. Трудницата писка, зборува нешто неразбирливо. Сите мислиме и лежиме крај огнот што го палевме само дење и никако ноќе, па затоа многу студеше. Јас и момчето Спасе, со кого што веќе се зближив и кој се отвори опрема мене, збиравме дрва за огнот. Стивнаа викотниците на трудницата. Се чу нское цимолење, потоа бебешки плач.

— Се роди девојче. Во овој снежен пролетен ден да ја крстиме Снегулка, се исправи старицата. Лицата на сите ги препокри радост.

ШЕСТИ ДЕН:

Мажот на породилката направи носила. Му помагаа тројцата офицери. Трите здрави мажи, со кои дотогаш им беа опашани копораните, ги извадија ремењата и тие ја држеа главнината на носилата. Кој што можеше даде од облеката зашто никој немаше поголемо платниште. Се чудев како оној човек со бело кече мајсторски со пилата и теслата ги остави саковите и направи носилка а не стави ниту еден железен клинец. Не сум видел таква вешта мајсторија. Додека работеше анката седеше крај него и го гледаше како стаписана. Нашата група тргна на пат. Напред одеа оние со носилката. Сите мажи се сменуваа.

Тројцата офицери продолжија кикирушка да го носат Ахилчо.

СЕДМИ ДЕН:

Стариот офицер отиде со уште еден маж и донеоа нешто храна а во матарка ракија. Рекоа дека ја купиле од селаните во соседното село. Оној што појде со офицерот раскажуваше дека гледале како се растура војската. На сите страни бегале мнозина кој како знае и кој каде знае и не знае. Војниците скапо плаќале

за селска облека. Униформата им ја подарувале на селаните. Стариот офицер беше многу лут. Донесе две пушки и еден пиштол. Ги нашол фрлени во селото. Им ги подаде пушките на офицерите и им врати по неколку пачки полни со куршуми.

— Предавници! Плашливци! — Мрмореше стариот офицер.

ОСМИ ДЕН:

Кога осамна, во големи бразди видовме мртви тела. Сите се стаписавме. Жените плачеа. Мажите стоеја како закопани во земја. Тројцата офицери им пристапија на трупите. Еден од офицерите се наведна и читаше нешто од мали метални плочки што им беа околу вратот. Најмладиот офицер ги скина плочките и ги стави во џебот на копоранот. Им се доближил и добро чув што зборуваа:

— Двајцата се од Третиот пешадиски полк, втор баталјон, трета чета.

— Ги застрелале некои качаци за облеката! Басиму тоа племе!

ДЕВЕТТИ ДЕН:

Уште рано изутрината над нас летаа многу непријателски авиони. Скоро цел ден се криевме во шумата. Така мина целото претпладне и попладнето. Човекот со пилата талкаше претпазливо низ шумата. Ни се пофали дека собрал вкусни кочани од корењата на некои растенија и дека нашол извор со чиста вода. Појдовме сите припињени едnodруго. Кога наближивме до изворот, што да видиме! Неколку срни и вишен млад сдрнак пиеја вода. Кога нè сетија ги кренаа главите и нè гледаа како љубопитни деца. Ние застанавме и ги гледаме.

— Да отстреламе една, гладни сме — рече човекот со жената и со момчето Спасе.

Сите напоречки го погледнавме и тој се засрами. Полека, срндакот и срните влегоа во шумата.

ДЕСЕТТИ ДЕН:

Одиме цела ноќ. Офицерите рекоа дека е опасно да се движиме дење во голема група. Како за проклетство ноќта беше непроѕирно темничиште. Колку е тука облачно и темно, а како кај нас крај езерото свети месечината и секогаш во ноќта доволно осветлува за човека. Дали толку се лоши луѓето сега, па месечината се крие или е нешто друго? А, еве, има луѓе кои ништо никому не му прават а само го бараат патот до дома а нема кој да им го осветли патот. Зар во сите лоши времиња природата е скржава и недарежлива?

ЕДИНАЕСЕТТИ ДЕН:

Мажите се изморија носејќи ја болната родилка. Сите одиме полека. Паѓаат ситни кривки паулки. Телото на жната подбеле. Онака под ќебето, неподвижна, постојано покривајќи го бебето да не му истине малата нежна снага личеше како да е некое големо бело тело што се движи.

Одеднаш долетаа авиони. Стариот офицер свика:

— Легнувајте сите под патот!

Мажите ја оставија носилката на патот. Еден авион се опушти ниско и растури истрел што го распара патот по средината. Куршумите ја погодија леунката. Друг куршум ја погоди старицата. Бебето во носилката плачеше. Стариот офицер појде кон носилката, го крена бебето и ни покажа:

— Живо е и здраво! Погледајте излегува сонце!

ДВАНАЕСЕТТИ ДЕН:

Минуваме крај голем град.

Стариот офицер ни раскажа на сите дека во тој град живеат неговата жена и трите деца, две машки и девојче, Второто машко било колку мене. Ни објаснува каде живее, црвен, возбуден. Градот имал стара тврдина. Во тврдината имало некој сид со черепа.

Сите молчимо. Никој не прашува, се прашамо зошто човекот не оди кај своите.

ТРИНАЕСЕТТИ ДЕН:

Момчакот и девојката се изгубија во малата шума крај реката. Стариот офицер му рече на најмладиот офицер да ги побара.

Мажите се замислија.

Жените тивко липаат.

Сите гледаме попусто кон патот што го изодивме.

Се врати офицерот и рече дека ги нема никаде. Селани му раскажувале дека ги виделе како трчаат, потем оделе крај реката. Расправале дека слушале некои чудно смеење во врбјациите. Селаните нишале со главите и кажувале колку е подмолна реката. Ние молчимо.

Анката рече: Кутрите деца!

Мажот И рече: Да се надеваме дека ќе го најдат патот и ќе ни се придружат.

Стариот офицер рече: Во вакво време лесно се губи насока.

Продолживме да одиме само со два мали прекини во текот на денот.

ЧЕТИРИНАЕСЕТТИ ДЕН:

Ноќта помина низ голем студ. Не смееме да палиме оган зашто постјано надлетуваат авиони. Од квечерината почна да паѓа снег и непрекинато снежи. Се натрупа висок снег. Мажите цела ноќ одеа човек до човек. Сите се плашеа студот да не ни ја олади снагата.

Ноќта одмина тромо, развлечено. Стравот уште повеќе ни ја ослабува снагата и одвај се бориме со студот. Нашите тела личат на расфрлани сеништа што ја повредуваат белината, ја валкаат, ја гнечат, ја растураат. Белината е тивка, блага, спокојна, недоловлива во тајната. Сè изгледа така како да е недопрено. Нежноста на белината почнува да се натпреварува со белината на денот. Меѓу нив сме ние, толпа луѓе кои некаде одат, а не знаат каде ќе стасаат.

Чекориме по белината. Најсмелите се напред. Пред нас и потоа крај нас гледам седум грутки над мекоста на белината. Не, не се тоа грутки, туку јато еребици замрзнати ноќеска. Клуновите ги забуцале во мекиот снег и така останале неподвижни.

ПЕТНАЕСЕТТИ ДЕН:

Одамна се стемни. Влеговме во втор голем град. Никакво светло да видиме каде одиме. Стасавме крај брегот на реката под голем рид. Шатор до шатор и многу војници прај нив.

Стариот офицер застава расчекорон и со силен глас викна:
— Еј, војници! Има ли некој еден леб за мало дете!

Се стрчаа многу војници и донесоа лебови. Кога нè видоа почнаа да ни делат леб. Никој не зеде. Стариот офицер зеде само еден леб и му го даде на Ахилчо. Тој кршеше и стрвно грицкаше од корката на краешникот. Мене не ми дадоа и јас не побарав.

— Огнен, ти си голем, нели, ќе издржиш. Лебот ќе им треба на војниците. Нив сигурно нема кој да ги снабдува. Тие се отцепени. Лебот ќе им треба на војниците за повеќе време или нема да им треба воопшто. — ми рече стариот офицер и ме погали по косата.

ШЕСНАЕСЕТТИ ДЕН:

Под нас е реката, развлечена и матна, долу под патот. Доаѓа од Север. Таму подолу скршнува. Што е она таму? Парк

ли е или шума? Маглата се разретчува. Од првата топлина на изгревот маглата бега по височините и исчезнува. Водата шумоли стегната во коритото на ова место потесна. Стеблаци ја препречиле реката и се направиле брзаци. Се разнесува одсвив. Истрел! Кој пука. Сите се притајуваме на брегот. Стивнатоста продолжи да се развлекува. Бранчињата игриво се мешаат среде реката, тенка линија ја полазува и се шири. Не сетивме кога меѓу двата брега се посла светлина, ја спои водата со шумата. Се истури светлина насекаде и допре горе до нас. Сонцето се качило веќе на ридот. Наоколу како да шепоти: се роди денот. Силата е во нас. Сонцето оди пред нас.

Боси сме сите, освен офицерите и Ахилчо. Моите чевли се распаднале. Ѓоновите уште се здрави, кожата се искина. Пустина да фати оној шофер, она будаличиште! Да не се превртевме во тој стар автомобил кога појдов од дома и да не ја изедеше кожата онаа киселина ќе ми беа здрави и ќе можев многу полесно да одам, вака стапалата ми се со рани. Само јас не се плашам. Дебела ми е и здрава кожата. Сум одел бос сите лета затоа стапалата ми се како палачинки.

СЕДУМНАЕСЕТТИ ДЕН:

Уште не е разденето, стасуваме на блага височинка. Десно е правлив кривулест пат. Право, веќе се гледа добро со разденувањето, висока планина. Како да се забучала во облаците, речиси целата побелена од паулките што цела ноќ во рамнината одвај се подзадржуваат, а таму горе остануваат да вишнеат на високите катови.

Не можеме да си поверуваме на очите. Се насобрал народ кај малата железничка станица. Тоа мало вовче кое толку многу го сакам правеше маневра и сега ми личеше на детска играчка. Сите од групата се зарадуваа. Трчае како без глава, се сопинаме, паѓаме и пак стануваме по стрмништето. Мнозина испопаѓаа во дупките и одвај стануваа. Тројцата офицери со брат ми Ахилчо кикирушка одеа полека. Мене срцето ме тргаше

да потрчам, но кога дојдовме дотука, та трчал, та нетрчал толку ми чини. Сигурен сум дека со офицерите, кога стасавме со одење дотука, ќе се најдме место во вовчето до дома.

Привлечна е локомотивата на ова вовче што оди по тесна железна патека. Локомотивата секогаш ми личела како да ја нацртала детска рака. Си го викавме Чајник, зашто навистина личеше на чајник со раширено дуле. Одвај можеа во него да седнат машинистот и огнорот. Со дрвца му го загреваа коте-лот, малечок, одвај да издржи да мине триесетина километри без да земе вода. Па, мала, колку да е мала, тоа е сепак локомотива. Кај големото дуле кај оцакот, има парно свирче. Отстрана лево и десно фрла пареа како и големата локомотива.

На трите колосеци направија маневра со малите свртници чии тегови може дете да ги префрла, а кога локомотивата ќе мине подрипнуваат. Композицијата со малите вагончиња беше поставена на првиот колосек.

Колку е голема нашата радост кога се качуваме без турканици по ниските скали во тие мали класи со сосема мали правоаголни прозорци. Секој сака да стигне бргу дома и никој не се турка. Сите што дошле дотука се измачиле како ѓаволи и никој никому не сака да му пречи.

На железничката станица не видов дежурен чиновник со црвена капа. Рекоа дека целиот персонал ја напуштил. Овој малечок воз беше последен воз што сообраќа. Персоналот што го придружува возот ќе слегува и ќе ги поставува свртниците во насоката по која ќе треба да мине возот. Нема да може да се телеграфира и телефонира. Нема кому да му се јавува. Бандерите се исечени.

Се качија сите луѓе. Перонот пред железничката станица опусте без луѓе. Вовчето полека одминува и ова место остана како заборавно. Стоев уште малку и потоа влегов во класата. Целата наша група седи на една клупа, од едниот до другиот крај на класата. На другата отопротива седат селани и селанки со дечиња. Торбите ги имаат ставено пред себе на малиот простор. Луѓето си зборуваат, онака лице в лице еден до друг

како големо семејство, како да се собрале на седенка. Топлина ме исполни однатре. Жена во шарена носија, што толку ми се допадна, ми подаде парче домашен леб и биено сирење. Живоста се зголемува. Набрзина сите зборуваат како да се познаваат одамна. Си раскажуваат за маките, кој од каде дошол, каде оди, кого го оставил, кој го чека.

Низ вратата го гледам оцакот на локомотивата како извива густ црн чад. Рамнината се послала, никаде да ѝ го видиш крајот. Од десната страна се извишува планината. Двата високи врва ми изгледаат како на нив да не стапнала човечка нога. Наеднаш возот запре на отворена пруга. Огнорот слезе и го извади големото црево со метална цевка на врвот. Го спушти под потокот под малото вовче и локомотивата почна да шмука вода.

— Колкава сурла има локомотивата, како слон — ми вели малечкиот опроти мене и ме тера да излеземе надвор. Мајката го тргна детето и не му даде да излезе. Почекавме уште малку и вовчето тргна.

Заморот нè совлада сите. Спиеме со свиткани глави. Офицерите го имаа ставено Ахилчо на колената. Стариот офицер ми ја потпре главата врз неговото рамо. Слатко спиев и не знам колку потраја. Ме разбуди чкрипењето на кочниците. Возот запре на мала кривина. Насекаде наоколу шума со високи стебла. Огнорот со секира сече дрва и ги става во задниот дел на локомотивата. Пристапија неколку селани и човекот со кечето и со пилата. Мнозина сечат дрва. Ахилчо спие и јас излегов од класата и прошетав околу. Снегот беше се натрупал на некои места. На присојот сонцето беше го истопило и се подаваа кокичиња. Доцни пролетта во оваа планина. Околу камењата водата лази и прави мало поточе, па снегот и мразот извиткано се подјадени додолу. Продолжуваат ударите на секирите и стружење на пила. Огнорот го отвори малото вратниче и фрла цепаници во предниот вжарен дел на котелот. Пареата од малото цевче пред најголемите тркала певка рамномерно.

— Има достатно пареа! — свика машинистот. — Качувајте се! Тргаме!

Стојам до него и го гледам. Чудно ми беше, толкав голем маж и одвај седи на малото триаглесто столче во десниот агол на локомотивата. Лицето му е црно, рацете црни, облеката црна а очите некако чисти и светнати. Локомотивата поаѓа и јас стојам. Кога подзабрза, јас побрзав. Двајцата во локомотивата се смеат. Кога машинистот ја притисна полугата докрај и возот позабрзано се движи, јас поттрчувам со лесни чекори и трчам наедно со локомотивата. Сè погласно се смее машинистот и ме држи за рака. Се смее со широка насмевка и огнарот. Мојата игра продолжува и им се допаѓа на двајцата.

— Скокни! Качи се кај нас! — ми вели машинистот.

— Нема место — му велеам.

— Ќе се најде. Ајде — тие две лица ми станаа блиски.

Рипнав на металното скалуле и почнав да се провирам меѓу двајцата. И да видиш се најде место за мене.

Во моментот кога седнав до нив слатко сум заспал вгнезден во дебелината бунда. И сум сонувал убав сон :

— Сакаш да возиш? — ме праша машинистот.

— Не знам да возам — му велеам.

— Држи ја оваа рачка. Тука е најубаво — ми ја покажува левата сина стрелка. — А тука е најбрзо — ми ја покажува десната црвена стрелка.

Кога ја допирам рачката малку ми се тресе раката и стискам колку што можам поцврсто. Локомотивата со класите и вагончињата продолжи да оди како и дотогаш. Во овој момент се чувствувам како да е целиот свет мој. Што сè не видов и колку изодевме дотука. Ми се чини дека целиот свет е со нас. Би ги поканил да можам сите луѓе на светот, како што ние се качивме во овој воз без билет и да минеме насекаде, да нè видат, да се покажеме, сите да се радуваат и ние да се радуваме. Би сакал да патуваат заедно со нас, зашто тука навистина е убаво со овие луѓе. Пругата е тесна, но здрава. Не летаат челични птици што свират и убиваат. Тука нема мртовци. Сите луѓе се смеат и

се радуваат. Во рамнината и по овие планини нема војна. Сите одиме дома. Таму е спокојно, па би можеле да дојдат со нас зашто ова е последен воз. Никој повеќе тука нема да може да дојде. Некој ќе го затвори патот.

— Ќе ти покажам кај Пресека — ме прекрати машинистот.
— На едно место можеш да слезеш и да нè почекаш.

Ќе дојдеме на истото место откако ќе го заобиколиме врвот.

— Да не ме оставите — му велам, а тој и огнорот се поднасмевнуваат.

— Како ќе оставиме ваков ластар!

И навистина возот се качуваше сè пополека. На тоа место речиси застана.

— Ајде скокни тука — ми вели огњарот. Ние ќе дојдеме по петнаесет минути на истото место и ќе те земеме.

Со лесен чекор на земјата, се најдов крај пругата. Вовчето полека одминуваше. Машинистот и огнорот ми одмавнуваат со рака. Останав сам. Сонцето се кренало високо. Пред мене, под насипот на пругата здогледав кладенче. Слегов до него и се изненадив. Си го видов лицето внатре во таа бистра вода. Изгледав постар отколку што бев пред да тргнам на овој пат. Пиев до ненасита и си го измив лицето. Зајаче застанало спроти мене. Стојам како трупец и не се помрднувам. Дојде уште едно помало до него. Двете се играат. Снегот тука е поредок. Многу повеќе кокичиња ги подале вратчињата кон сонцето. Клун на нечија птица удира во стеблото. Прусат еребици со црвени клунови и светло-сини пердуви на главите онаму на карпата, долу под мене. Стојам вдрвен и понатаму и не мрдам. Не сакам да ја повредам тишината во планината. Потскокнуваат сколовранци меѓу жиците крај пругата. Двете зајачиња и понатаму си играат. Им свирнувам остро и кратко. Застануваат и ги креваат ушињата. Еднаш, двапати, скокнаа и застаанаа. Од спротивната страна нешто офка, се тркала, сè поблизу бучи. Се покажува горниот дел на оцакот на локомотивата. Се креваат челичните гради. Некако гордо ми изгледа оваа локомотива.

Веќе се гледаат решетките пред тркалата кои можат веднаш да расчистат ако некои гранки или камења паднале или се одрониле на пругата. Полека се зголемува локомотивата и ми изгледа голема и силна. Наеднаш ми дојде криво зошто овој воз го викаме Чајник, па тоа е подбивно. Тој има сè што имаат луѓето. Ни служи нам. Можеби е најмал воз, но тој е жилав, не се плаши, се движи, носи луѓе, еве, во ова време кога другите возови запреле. Ја заобиколи планината и доаѓа по мене. А јас уште малку ќе помислев дека останувам тука, како што еднаш татко онака неук остана на една железничка станица кога го носеше брат ми Ахилчо на училиште, па се изеде од мака.

Кога стигна вовчето со машинистот и огнорот, дури тогаш забележав дека ме гледаат сите патници. Е, штом е така, си велама, пак ќе се качам во локомотивата и ќе продолжам да се возам пред сите. Сите ми честитаат. Во тој миг сопирачките зачкрипеа и се разбудив.

Возот надолу забрзува, полесно му е. Машинистот одвреме-навреме кочи. Светнуваат шините подизлижени и стари. Сонцето се покажува уште малку и ќе го снема зад високиот врв. Оттаму допира ветерчок и дува низ двата отвора на локомотивата. Огнорот ми ја поднаместува бундата и ми го става својот кожен исцрнет качкет на глава. Машинистот ми ја подисправи капата и ми се смешка. Се вовлекувам во мекото крзно и си правам уште поудобно место меѓу нив. Од другата страна веќе се подава бледиот срд на месечината. Малиот фенер пред локомотивата високо обесен се ниша и се меша со месечината. Еднаш го гледам фенерот, еднаш месечината. Потем двајцата стојат едnodруго и ќе се стопат. Месечината ја фрла светлината врз двете глатки шини иако е веќе темно го покажува патот, јасен, чист, змиулест. Локомотивата ги голта цепаниците. Огнорот сè почесто фрла. Тогаш е отворена вратата на ложиница та и е топло. Лицето ми се запалува и очите ме печат. Колку е привлечно на оваа локомотива. Овие луѓе знаат да се смејат и да бидат добри. Тие не знаат да бидат лоши. Не сетив кога ја затворија вратничката од ложничката. Само

слушам клопотење на тркалата, рамномерно и допир на топлина што се всадува во мене. Толку ми е удобно што не се помрднувам. И така долго не потраја . . . Се јави остар писок на локомотива. Што да видам! Сме стишале на железничката станица во нашиот град. Колку луѓе дошле! Што народ се собрал! Викаат, се бараат. Скокнав како попарен и се стрчав во класата каде што беа офицерите и Ахилчо. Излегуваа од класата и го носеа малечкиот на раце, заспан, онака црномурест, убавичок и мил.

— Огнен, ти нè напушти — ми вели најмладиот офицер.
Јас се засрамив.

— Води нè дома — ми рече стариот офицер.

Влегов во вагончето и го зедев пакетчето со книгите и со тетратките на брат ми и веднаш дотрчав на перонот. Појдовме прекутрупа по малата патека меѓу бавчите и по малку стигнавме дома. Никој не веруваше дека сме дошле. Веќе нè имаа прежалено. Татко ги запали сите ламби. Стоеше пред куќата во дворот како пен. Мајка нè држеше во преграб двајцата, во таа топлина што толку ја сакам. Толку мило е во дланката, во лицето, во полата на таа жена. Ахилчо гледаше и се чудеше. Појдовме со мајка во кујната и ни подаде јадење. Сестричките нè гледаа и стоеја во аголот. На печката се згреа вода во ѓумовите. Мајка нè изми со оние нејзини кривки раце со кои секогаш сакав да ме допира, а особено кога ме бања. Слушав како татко ми ги чести офицерите со ракија и со јадење. Долго седеа и остро се расправаа. Го чув и тоа кога на излегување се рече:

— Попусто е. Не одете. Ќе загинете.

— Подобро е да умреме како луѓе, отколку да се предадеме како никаквечи — рече стариот офицер,

Заминаа и не се поздравија со мене. Во темницата појдоа на граница и никогаш не се вратија. Татко и мајка ги изжалаа и долго зборуваа дека такви луѓе не виделе.

— Земи ги кошот и оди по капуски! — ми рече татко, онака како што и порано ќе ми речеше. Синоќа дојдов од толку долг пат и сега веднаш да одам по храна за козите.

Тие пусти капуски, пак, сооема ми одмилеа. Откако градинарите ќе ја собереа зелката, за малку пари татко ќе ги откупеше остатоците на зелките, широките лисја. Со месеци на ред, единствено јас со кошот на рамо ќе одев и свежи ги носев за козите. В зима по часовите во гимназијата и до доцна пролет не беше лесно секој втор ден да влечкам тежина од капуските. Пустињето беа тешки, а двете јажиња ми ги сечеа рамениците и градите ми одеа некако напред. Не ме зачуди кога на еден школски преглед ме засрами лекарката, а сите деца се изнасмеаја: „Зошто ти се градиве како од кокошка?"

Кога рано изутрината појдов се испочудив што нема никој по улиците. Видов само војничка двоколка како влезе во касарната, преполна со топли сомунуни од која се крева пара. Во дворот на касарната десетина војничкиња трчаа на сите страни. Малечко вјниче со голема шајкача, со пушка и бајонет врз неа стоеше на стража. Поминав крај гробиштата и како по обичај не се завртував кон нив, но овој пат ми го привлече вниманието малото вовче со кое стасавме синоќа. Беше поставено на слепиот колосек крај оградата на гробиштата. Кошот го оставив на земја, напред пат и влегов во класите. Одев од една до друга. Уште не беа исчистени. Стоеја трагите од нас патниците. Од класа во класа се најдов во локомотивата. Со два чекора скокнав во неа, ја погалив рачката. Вратничето од ложилото беше затворено. Со голема сила го отворив. Внатре сè уште не е догорен огнот. Водата во котелот стасала до половина. Тоа го забележав по инструментот над рачката за управување. Сосема се отпуштив. Зедов неколку цепаници и ги фрлив врз огнот што тлееше. Бргу се потпалија. Пак фрлив неколку цепаници. Прозорчето на вратничето пламна. Водата во котелот почна да се загрева. Ме обзеде чувство да ја радвижам локомотивата макар и за неколку чекори. Постојав малку. Дали е добро тоа што го правам? Наеднаш ја турнав рачката надесно и веднаш ја

вратив назад. Ми се стори како нешто да не е во ред. Тркалата заиграа млако, нерамномерно, како на исто место. Откако се смири локомотивата почнав брзо да фрлам цепаници. Огнот се распаљува сè посилено. Ајде, уште малку па ќе тргнеме, И велам на локомотивата како на добар другар. Кога по неколку часа ја турнав рачката десно, скокна таа чудесна локомотива, заиграа металните тркала и тргна. Потем ја намалив брзината за да оди лесно и полека, да слушам сè што ќе работи. Никој нема да ме види. А добро ќе беше да беа децата од нашата ледина. Имаа и што да видат. Локомотивата полека се движи под моја команда. Пред мене само уште малку пруга. Мојам да возам најмногу триста метри. Пругата завршува крај самиот пат на излезот од градот. Металната преграда со дрвени одбивници го затвора патот. Понатаму не може. Локомотивата не заслужува да удрам со неа во тој голем браник со многу прагови натрупани зад него. Внимателно, со најмала брзина запирам на кратко растојание од браникот. Потоа продолжувам да седам во неа. Носам чувство дека локомотивата е моја, само моја и дека секогаш ќе остане моја ...

Кога отаде! Одоздола од патот, се крева прав. Слушам брмчење на мотори. Се загледувам подобро во далечината. Се задава некоја брзаница. Многу мотори итаат накај мене. Го подизбишав стаклото на локомотивата. Добро гледам. Тоа се некакви војници во зелени униформи. Напред, до првиот мотор на приколката митралез. Кога приближија до локомотивата, клекнав и се подзатскрив, а пак по малку сиркам. Штом ја видоа касарната, запреа на чистинката. Војничето на стража ја симна пушката од рамо и уште не ја беше кренало да нишани, војниците во зелените униформи припукаа со митралезите и го изрешетаа. Потоа три моторциклисти се втурнаа во дворот на касарната и пукаат. Двајца моторциклиети скршнаа крај пругата. Кога го видоа мојот кош, не знаеја дека има само листови од зелка, припукаа и го расчеречија. Сето негово пратје се израстури на ситни парчиња. Веќе стана густо од пукотници. Лежам врз подот на локомотивата, а од двете цевки долу, слабо

шишти пареата. Што правам ако ме сетат и ако дојдат до мене. Ќе ми направат ли исто што му направија на војничето? Каде сега да се вденам? Јас ништо не сум направил. Само се поиграв со мојата локомотива. А овие не се играат. Пукаат и убиваат.

Оние во дворот јурат со моторите во круг. Ене ги излегуваат. Се враќаат и оние што пукаа на мојот кош. Стивнаа пукотниците. Војниците во зелените униформи ги ставија шмајзерите на моторциклите. Од торбите извадија чоколадо и цвакаат. Како може тоа? До пред малку пукаа! Го убија малото војниче и оние десетииа војници во касарната и сега спокојно си јадат?! Какви се овие луѓе? Ене ги, вадат прибор за бричење и огледалца и се бричат. Сега пак и тоа!

По некои луѓе почнаа да излегуваат од портите. Оддалеку ги гледаат војниците во зелена униформа и се чудат. Војниците се смеат и го гледаат народот. Двајца од војниците во зелена униформа се приближија до воениот склад, во онаа ниска и долга зграда, веднаш спроти касарната, на самиот агол. Со силен удар на кундак го скинаа резето на вратата. Десетина луѓе што зјапаа дотогаш, влегоа внатре. Ете што ти се луѓе? Кој грабнал војнички цокули. Друг вреќа брашно. Оној кренал и влечка двоколка. Некој зграпчил ремење. Мало дебело човече врз грбот нарамил неколку шинели. Оној носи голема картонска кутија и нешто се цеди од неа. Се вдадоа тие десетина луѓе да грабаат кој што ќе најде. Влегуваат и излегуваат. Уште неколцината, веројатно некои нивни блиски доаѓаа и подземаа од она што се крваше во складот. Војниците седат распашани на моторциклите додека народот граба. Одненадеж стаса црн автомобил. Однатре излезе нервозен офицер во зелена униформа заедно со офицер во сина униформа и им се развика на двајцата офицери што стоеја со вперен шмајзер и пушка пред вратата на отворениот склад. Војниците, по острината на офицерот и по неговата наредба, се оддалечија и припукаа на луѓето што влечкаа предмети. Паѓаа поснопица. Луѓето што сиркаат низ подотворените порти и зад завесите крај прозорците се скрија во домовите. Војниците во зелени униформи се качија на моторите

и влегоа во градот. Штом заминаа слегов од локомотивата, со најголема трчаница дојдов дома и ништо не им кажав на моите.

Следниот ден луѓето прераскажуваа сè друго за војниците во зелени униформи, само не кажаа за она што го видов со моите очи. Она што го раскажуваа не беше сосема точно. Сите кажуваа точно само едно: окупаторот влезе и во нашиот град.

Така започна војната кај нас. Ние во нашиот дом долго мислиме на тројцата офицери со превивки. Тие сигурно некаде војуваат сами. Можеби и денеска не се имаат предадено. Тие со нивните срца живеат.

КАТАРА

Во нашето соседство живее домаќинот Костадин со домаќинката Благуна и двете деца, ќерката Свездана и синот Горан. Нивната куќа на три ката има голем чардак и отворен покрив. Зад куќата во големиот двор ое наоѓа голем орев, две црници, три сливи и десетина јаболкници.

Пред војната пораонав во таа куќа. Што ѓаволштини сме правеле и што убави денови поминавме во неа. Денес, сè уште имам голема лузна на стапалото. Се бркавме со гулабите по гредите на покривот, без каратаван. Така се имав замаено по еден гурмиш што наеднаш почнав да паѓам. Мавтав, се чепатев, се извивав само да не паднам на глава. Успеав да го исправам телото и штотуку мислев дека ќе скокнам меко на штиците од чардакот, во моментот кога допрев со прстите нешто ме збодна во стапалото, со болка што ме дожеже до срце. На една летва биле забуцани два 'рѓосани клинци и се наденав на нив. Да сум ги гаѓал во тој голем чардак не би ги погодил. Туку детска работа, си го измокрив стапалото. Горан ми донесе папавица, кафеава, мека пувка полна со прав и со тоа ми ја посоли раната. Куцав на едната нога цело лето и не се искапив во езерото, ете, ѓавол да го земе, заради гулабот и тие два 'рѓосани клинци.

Горан имаше една мала тајна. Во опништето на старата турска бања одамна, којзнае од кога не беше запалена, имаше катара, дрвен капак, како дел на подот кој не се забележуваше во таа полутемнина на опништето. Сув човек, за нас две деца тоа беше многу лесно, можеше да се провне и да влезе во малото визбуле издлабено во карпата. Од големата визба во која имаше бочви со вино, вреќи со ореви, казан за варење ракија, низи кромид, алат и многу дребноти, од стари клинци до разни делови што никогаш не беа употребливи на чичко Костадин, не можеше да се влезе во малото визбуле. Ако не се знаеше дека

постои, никој не можеше да претположи дека тука се наоѓа. Чичко Костадин ни раскажуваше дека во ова визбуле се кренале комитите откако се растурил Хуриетот. Така тоа визбуле ние го запаметииме како засолниште, а не како дел на куќата кој се употребува.

Горан имаше стрико по име Никола. Горан многу си го сакаше тој свој стрико и многу ми раскажуваше за него. Пред војната тој беше дошол само двапати. Кажуваат дека студирал медицина во Грац. Јас еднаш го видов тој стрико Никола, само право да си кажам тешко би можел да го познаам. Набргу, откако дојдоа туѓинските војници и полицајци во зелени и сини униформи се разнесе дека триесет мажи формирале одред во големата планина што има смешно име Баба и направиле планинска куќа на врвот. Тивко во долгите ноќи се прераскажуваше дека биле многу силни, никој не можел да им се доближи и да ги фати. Во тој партизаноки одред бил и Никола, стрикото на Горан, прв од нашиот град. Горан се гордееше со Никола и јас со него се гордеев од тој човек. На двајцата ни се допаѓаше, зашто тој не се исплаши и отиде в планина. Ние двајцата многу ја сакавме планината и одамна мечтаевме уште одамна да живееме сами в планина. Се готвевме бидејќи немавме шатор, со две черги да одиме сами в планина и да видиме дали ќе ни е страв ноќе во густата шума.

Чичко Костадин беше лут откако Никола замина в планина. Пцуеше и наддаваше со најгрди зборови што дотогаш сум ги слушнал. Го нарекуваше стрико Никола „неранимајко“, „лапнисомун“, „никаквец“ и што сè не. Го колнеше и викаше дека куќата ќе му ја запали, децата ќе му ги запустити. Ние со Горана чекавме и не видовме дека некој му ја запали куќата. Децата, поправо, не одеа на училиште како и сите ние, зашто гимназијата сè уште не почна да работи. Отворија курс за изучување на јазикот на туѓинците. Беа рекле дека училиштата ќе се отворат кога учениците, колку-толку ќе го поднаучат новиот јазик.

Кога никој не се надеваше дојде стрико Никола доцна по полноќ. Горан ме викна таа вечер да спијам кај него, зашто моите родители беа отидени на село и јас останав сам. Чичко Костадин и стрико Никола се расправаа долго и изутрината пред разденување го наговори брата си да се скрие за ден-два во визбулето под катарата. Стрико Никола не беше дебел човек и се провре низ отворот на катарата во визбулето. Со Горана сиркавме цело време и не можевме да се начудиме како изгледа сега стрико Нинола. Во тоа мало визбуле, темно, тесно, Горан ми кажуваше како изгледал кога дошол. На нозете беше обул високи чизми, припиени на ногата. Во нив шајачни брич-панталони. Копоранот имал четири големи џебови. На обата ремења биле препашани полни фишеклии со куршуми. На појас висел голем револвер, каков што дотогаш Горан и јас не бевме виделе. Ременот што го држел револверот бил широк и ишаран со токи и зумби. Додека слегувал не ја испуштил од рака тешката пушка со голем сандак. Таа пушка била чудна, којзнае од каде ја добил. Не можевме со Горана да разбереме како вака добро вооружеи и јак човек се пикна во визбулето.

Мина еден ден.

Мина втор ден.

Чичко Костадин е нешто многу лут. Шета низ големата одаја, наоколу целата со миндерлаци. Зборува сам со себе и мавта со некаков лист хартија. Изутрината Горан ми донесе две писма. Двајцата неколкупати ги препрочитавме писмата додека чичко Костадин беше в град.

Во едното писмо пишуваше:

„Другари,

По налогот што го добив се поврзав со Васида. Кога врвевме по улицата „Христо Ботев“ се појави агент и ни побара легитимации. Немаше каде. Го извадив пиштолот и го застрелав. Потоа се поделивме со Васида. Немавме време да се договориме и секој појде каде што знаеше. Тој отиде кај некој свој пријател. Јас сум засолнат во едно засолниште од куката на

брат ми Костадин. За некое време можам да останам тука и безбеден сум. Јавете ми каква е положбата и кога да му се приклучам на одредот. За единаесет дена ги знам јавките и лозинките, знам каде ќе се движи одредот и можам да дојдам.

Никола"

Другото писмо гласеше::

„Никола,

Добро си постапил. Седи таму каде што си засолнат. Нашата ситуација е неизвесна. Опкружени сме од сите страни. Не можеме да ти потврдиме каде ќе се движиме. Зависи од многу причини каде ќе се наоѓаме. Принудени сме да ја менуваме насоката.

Ќе ти јавиме кога ќе биде најбезбедно да се поврзеш со одредот.

Прими ги нашите другарски поздрави.

Смрт на фашизмот — слобода на народот.

Од одредот"

Се гледаме со Горана и не можевме да се начудиме. Писмото е напишано од стрико Никола синоќа. Чичко Костадин никаде не го однел писмото, а веднаш самиот напишал одговор во името на одредот. Зошто сето тоа го направил? Каков брат е тој? Како може да се пишува писмо во туѓо име?

По три дена чичко Костандин му го однесе писмото на стрико Никола.

Вечерта се насобраа и други роднини, први братучеди на чичко Костадина. До преку полноќ долго се расправаа и потоа легнаа во големата одаја на дебелиите килими и се покрија со веленциња, зашто полицискиот час беше до осум часот вечерта. Излегоа изутрината заедно со чичко Костадин.

— Огнен, ајде нешто да преземеме! — ми вели Горан.

— Да помислиме добро, пред да сториме што и да било — му велам и се јадам.

Молкнавме да не чуе што зборуваме стрико Костадин. Дали да слеземе долу во визбулето или не? Мене ми беше тешко, Горан требаше да одлучи. На крајот појдовме до ложницата и се провнавме внатре. Стигнавме брзо до катарата и видовме голем катанец на резето. Тоа многу нè изненади. Без збор помеѓу себе се извлечкавме и излеговме во дворот.

Чичко Костадин во тој момент се беше вратил од градот. Влезе во куката. Зеде нешто за јадење во малото подавало и слезе во визбулето. Добро што беше катанецот на катарата, инаку ако нè најдеше внатре којзнае што ќе ни направеше. Чичко Костадин не се задржа многу во засолништето. Пред да влезе дома му вмкна на Горана да ги донесе кошовите, да го стави самарот на магарето и да го донесе алатот зашто ќе оди на лозје да окопува. Двајцата го спремивме добичето, ги натоваривме кошовите и го испратавме чичко Костадина до патната врата.

Почекавме некое време да замине чичко Костадин. Знаеше понекогаш да заборава нешто и да се врати не еднаш, туку по два-три пати. Сè нешто нè копкаше и почнавме да пребаруваме. Во малата камара во одајата најдовме едно ливче што беше го напишал стрико Никола. Лапавме секој збор и го препрочитувавме по неколкупати:

„Драги другари,

Многу ме погоди вашата ситуација. Како се случи токму сега и кај вас да се влоши состојбата. Со кого војувате. Дали почна нова офанзива. Тука ќе можам да издржам само кратко време. Лежам во мал тесен простор. Не можам да се движам. Влагата ме јаде. Зглобовите ми се потечени. Мислите ми се кај вас. Брат ми Костадин е доверлив човек. Ми носи секој ден храна. Само јас станувам нервозен. Не можам да се движам, а тоа ми е најтешко. Одвај дишам. Воздух влегува само низ една борија. Се чувствувам како птица во кафез .. . Ме мачи

неизвесноста. Чудно ми е зошто нема потпис како е вообичаен. Дали е жив командантот на одредот? Има ли некои промени? Пишете ми нешто повеќе и не штедете ме. Готов сум секој миг да ви се приклучам каде и да било и кога и да било. Јавете ми веднаш штом ќе сметате дека е погодно.

Ваш Никола"

Немаме со кого да се посоветуваме. На обајцата сево ни беше несфатливо. Човекот лежи долу, а некој во нечие име му пишува. Не знам кому му беше потешко, мене или на Горана.

Вечерта чичко Костадин седна и напиша друго писмо:

„Никола,

Ти како да си слаб човек. Не сме знаеле дека толку бргу губиш волја. Не можеш да издржиш кај брат ти, а тој те чува и те храни. Ние војуваме со малку оружје и без храна. Се криеме дење како глувци и никому не му се жалиме, а ти си потклекнал на првата пречка. Седи таму каде што си се засолнал и не мудрувај. Ние знаеме подобро од тебе што да се прави. Стрпи се. Ќе се подобри нашата ситуација и ќе ти јавиме. Ако вака постојано ни се јавуваш и ако куририте работат само за тебе носејќи ни ги твоите писма ќе ги изложиш на опасност. Пишувај поретко и само тогаш ако имаш нешто позначајно да ни соопштиш. Ќе ти јавиме. Инаку, да знаеш командантот загина. Назначија нов командант. Загинаа уште седум другари.

Од одредот"

Наредните осум дена чичко Костадин носеше храна во визбулето и повеќето од половината ја враќаше. Со Горана слушнаваме низ шепот дека стрико Никола не можел да јаде, бил блед и молчел. Го чувме и тоа дека сакал да излезе. Чичко Никола го карал и што не му надал.

Деветтиот ден најдовме во камарата писмо од стрико Никола:

„Драги другари,

Дали ме отпишавте? Направив ли некоја грешка. Можеби згрешив што се засолнив кај брат ми? Дали немате доверба во мене или во него? Кажете? Признавам, вината е во мене. Не бев претпазлив кога одев да ја извршам задачата. Но вие добро знаете каков сум. Досега не сум направил никаква грешка. Ова ми е првпат. Да не се сомневате во брат ми Костадин. Тој е организиран и верен. Не може ништо да се случи врз штета на одредот. Можеби се сомневате дека е предавник. Со мојата глава гарантирам за него. Тој е чесен домаќин. Не излезе во одредот само заради тоа што има жена и деца. Тој би направил сè за нас. Секој ден ми носи храна. Тешко ми е. Застоен не можам да јадам. Се плашам дека ќе прекратам воопшто да јадам. Се повеќе ме обзема страв дека нема повеќе да се сретнам со вас. Што се случува? Уште ли сте во акција? Дали сте и понатаму опкружени? Јавете кога ќе можете?

Ваш Никола"

Следната вечер чичко Костадин долго пишувавше писмо. Овојпат го ставм под сламениот душек во малата одаја. Ние бргу го најдовме, внимателно го отворивме и го прочитавме:

„Никола,

Твоето писмо нè обеспокои. Колку сме чудни ние луѓето. Тебе влакно не ти фали а само се оплакуваш. Ние имаме доверба во тебе и во брат ти Костадин. Тој е чесен домаќин. Ние ни во еден момент не помислуваме дека во овие скудни услови треба сите наши луѓе да излезат во одред, па за сите нема ни оружје! И ние сме мнозина. Има време и за тебе и за него. Ќе му јавиме, ако затреба и тој да дојде кај нас. Избркај ги тие мисли. Успокој се и соживи се со оостојбата во која си се нашол. Не прави

глупости. Издржи уште малку. Ние го правиме она што се може. Можеби ќе те погоди ова што следи. Вчера имавме тешка борба со Четвртата армија. Загинаа многу другари. Сите постари борци се мртви. Ти си еден од нив. Многу си ни потребен. Штом ќе оцениме дека можеш безбеден да стасаш до нас ќе ти јавиме. За среќа курирската служба добро функционира. Имаме добри курири. Биди задоволен што имаш каква и да е врска со вас.

Од одредот"

Горан ми кажа дека чичко Костадин му го однесол писмото на стрико Никола по петнаеет дена.

Надвор паѓаше онег. Никој од децата на нашата улица не се санкаше како нас во нашата надолна улица врз која секогаш имаше долга лизгавица. Опусте улицата, а ниедна година како оваа зима немало толку многу снег.

Попладнето, чичко Костадин и тетка Стојанка тивко зборуваа, а ние двајцата седевме под отворениот прозорец и не дишевме за да можеме да дознаеме нешто. Студот ја стегаше водата во стреите. Капавиците се издолжуваа во долги чибуци, просирни и остри. Ние очекуваме нешто да се случи.

— Костадине, домаќине мој. Знам дека го сакаш брат ти Никола. Ама ова не ќе да е на добро.

— Не мешај ми се, женска главо. Знам што правам.

— Постар брат си му. Си направил за него многу. Ама кога му е усвитена главата, пушти го, нека оди по патот што ои го избрал.

— Зар шест години го раневме и го изучивме за да гине по планињето. Не поработи ни три цели месеци во болницата и наеднаш излезе со оние.

— Не е дете. Не можеш да го повелаш како што сакаш.

— Уште е зелен, иако е поучен од мене. Што, да не им е лошо на адвокатот Андона, на ветеринарон Разме, на службениците во банката ... И тие се организирани, го помагаат Движењето, заработуваат и дома се. Служат колку што

се може и даваат Црвена помош. А ние од нашиов немаме скршена пара. Уште го раниме како селанец и не му се допаѓало.

— Да не ое сврти ова против нас. Ако разберат дека ти ги пишуваш писмата може сè да нè снајде.

— Што мислиш ти женска главо! Ќе остане некој од оние горе? Ќе ги истребат до еден. Оваа Армија не се шегува. Треба да се почека. Кога ќе си дојде време ќе си одат и тие. И после, кој загина, загина, кој остана, остана. Тие што ќе преживеат ќе си го поминат векот. Луѓе како брат ми ќе бидат потребни и тогаш.

— Добро, како ти што ќе кажеш. Ти повеќе знаеш за овие работи.

Минуваа деновите. Снегот се стопи. По улиците течат потоци вода измешани со кал. Луѓето одат со наведнати глави. Грижите на сите се зголемиле.

Жените шепотеа дека кај реката стрелале двајца старци, девет момчиња и една девојка. Сто и шеесет фамилии натоварија изутрината во возот и ги интернираа далеку, а тоа било казна, зашто биле непослушни. Во некои од нив немале доверба, а некои не биле од чист исход. Кај чичко Костадина ниеднаш не влегоа полицајци и војници. На Горана му беше многу тешко поради сето тоа.

Чичко Костадин таа вечер му напиша писмо на стрико Никола. Кога го прочитавме косата ни се крена:

„Драги Никола,

Одредот е разбиен. Повеќе нема што да се надеваш. Останавме само двајца, еден млад борец и јас Ристо Биљуш. Во овој миг го напуштаме теренот и одиме на Југ. Не можеме повеќе да одржуваме врска. Ти остани таму каде што си. Прашање е дали и ние двајцата ќе преживееме. Среќа твоја, што по некоја случајност остана барем ти засолнат. Ќе има кој да го продолжи во подобри времиња она дело што го започнавме заедно. Не губи надеж. Не лути му се на брат ти Костадина, тој направи за тебе сè што можеше. За него и за фамилијата не е

лесно. Трај во засолништето и молчи. Не излегувај, сега е опасно во градот. Ако те видат ќе те стрелаат, а и фамилијата на брат ти Костадин ќе страда. Остани со добро.

Од одредот"

Чичко Костадин излезе од визбулето и ја заклучи катарата. Целото јадење што го беше однесол го врати. Полна беше чинијата и од вчера. Фенерот што му служеше на стрико Никола долу во темницата, го имаше земено чичко Констадин. Фитилот подгорел а стакленцата беа исцрнети.

Ние двајцата затскриени зад аголот на огништето стоевме долго. Наслушнувавме небаре одоздола ќе допре некој шум, глас, грепкање. Молкома, со лазењ се вовреме во ложиштето и ги допревме ушите врз катарата. Што правм сега стрико Никола? Седи или лежи? Како изгледа човек во темницата Колку денови не се измил? Колкава му е брадата? Ќе може ли да гледа кога ќе излезе на бела виделина? Што остана од тој човек во оваа каменеста мутлума? Дали да го прашаеме? А што можеме ние да направиме? Сево ова го разбираме, но не знаеме со кого да се посоветуваме? Дали е подобро да му тропнеме, да му се јавиме, да позборуваме со него или ништо да не преземеме?

До нас допира слаб удар. Грепкање по штицата на катарата. Дали така ни се пристори или тој чука? Не. Можеби некој црв се вовира во гнилите штици. Повторно грепкање, па удар, втор, трет.

— Има ли некој горе? Јавете се! — допре засипнат глас, не личеше на гласот на стрико Никола. Личеше на непознат глас потонат длабоко в земја. Можеби не е тој? Но кој друг би можел да биде?

— Еј вие горе! Зошто не се јавувате! — гласот се престори развлечен, уште подлабок, изморен, необичен.

Ние молчине стаписани. Срцата ни отчукуваат брзо. Се исплашивме. Не, не смееме да се јавиме. Лошо ќе биде, а колку би сакале да го направиме она што е најдобро, а што е тоа?

— Ако сте луѓе отворете! Пуштете ме да излезам. Сакам да умрам, а не можам да умрам сам. Отворете!

Се притаивме. Не мрдаме, како да сме заковани на катарата. Еј луди глави, што ни требаше да си го пикаме носот каде што не ни е место. Лежиме така долго и молчимо. Се развлече долго нашето молчење. Во еден момент како да се смири телото што се движеше под нас. Горан ми даде знак со раката да се повлечеме. Кога стасавме до излезот од ложницата очајнички се јави пак гласот и ние збунети паднавме на гнилите штици на чардакот.

— Еј вие горе! Ви е страв!

— Огнен, ајде да бегаме! — ми шепна Горан.

На прсти отидовме подалеку од тоа место.

Чичко Костадин стана преку ноќта зашто се јави силно тропање под катарата. Однесе јадење во визбулето и пак се врати. Чувме кога вршеше низ дворот и си зборуваше самиот со себе:

— Будалиште! Блада божем некој шетал по катарата. Му се претскажуваат вампири!

Другиот ден влеговме пак во ложницата. Горан го пронајде клучето од катанецот. Пополека го отключивме за да не се слушне дека има некој и го кренавме резето.

Тој ден не се случл ништо.

Наредниот ден чичко Костадин отиде в село кај пријатели да купи жито. Веќе трипати оди по селата и не може да најде зрно. Рече дека нема да се врати сè додека не најде жито.

Третиот ден долго седевме крај отворот на ложиштето. Резето беше кренато. Катанецот си беше на истото место до рамката на катарата. Наеднаш се јави силен удар на вратата од куќата.

— Отворете! — се јави остар машки глас. — Отворете! Скокнавме и ја отворивме вратата. Кој ли се тие што доаѓаат сега? Пред нас стојат пет полицајци во сини униформи.

— Се кријат ли тука илегалци? — праша полицаецот со револвер во раката.

Горан се подистави и ме стапна на прстите. Се воздржав да не викнам. Молчине двајцата и го гледаме полицаецот.

— Одговорите! Дали се крие некој? Ако го најдеме ќе ви ја запалиме куќите и сите ќе ве затвориме!

Ние молчине стаписани.

— Има ли некој во оваа куќа? — праша полицаецот.

— Нема — одговоривме двајцата во еден глас.

Полицајците се качија на чардакот. Тропаа со тешките чизми и им се нишаа бајонетите на пушките. Како по команда влегоа во сите соби. Килимите ги кренаа, расфрлија волна од перниците. Ги забуцуваа бајонетите во сламата на софминдерлаците. Шарените покриви со црна, црвена, жолта и бела волна и памук што ги ткаела мајка му на Горана со години се растурија како партали. Буричкаа по мусандрите. Не остана непревртен ни еден саан, ѓум, тепсија. Со клоци ги удираа стомните. Бувтаа со кундаците по старите штици. Ако удреа уште пооилно можеа да паднат на долниот кат. Двајца полицајци појдоа кон ложиштето. Ние двајцата се гледаме. Едниот полицаец продолжи, другиот запре кај отворот. Се наведна и удри со кундакот. Пушката се одби од каменот на оцакот. Што ќе прави потаму? Дали ќе се наведне? Готово е. Ако клекне и ако сирне ќе ја види катарата, кренатото резе и ќе го најдат стрико Никола. Мавна уште еднаш дебелиот полицаец со кундакот и одмина. Нам ни олесни. Не се обспнуваме и излегуваме од дворот. Внатре во куќата се слушаат чекорите. Горе во мутлумите, меѓу гредите некој ги брка гулабите. Птиците мавтаат со крилјата и не можат да го најдат излезот. Ќе си ги испокршат крилјата ако не излетаат во чардакот и оттаму меѓу гранките да се вивнат. Што ќе прават птиците без крилјата? Горан сака да им свирне, а јас му ја затнувам устата. Како и ние и птиците нека сетат кој е в куќи. Најдобро е да молчине.

Сенката под оревот се смали. Сонцето се искачи високо. Ниту трепери листот, ниту ветерчок се јавува. Седиме и не се помрднуваме. Полицајците излегуваат еден по друг, распетлани,

испотени, со пушките преку рамо. Со брзање стигнаа до патната врата и со голема силина ја затворија.

Што беше сево ова? Се стрчавме кон патната врата. Сиркаме низ подотворената голема порта. На улицата разлазиле многу војници. Полицајците влегуваат во куќите и излегуваат. Соседот Трифун го водат со врзани раце. По него оди еден момчак. Не го познаваме. На главата има мала капа со црвена ѕвезда. Со дланките си ги покрива очите. Крај нашата подотворена порта сосема близу минуваат чета полицајци. Брзо се враќаме во куќата и излегуваме на чардакот. Гледаме кон ложиштето. Сè е како што беше до пред малку. Допира грепкање по катарата.

— Што беше таа врева? — вика стрико Никола. Продолжи на грепка. Зачкрипуваат шарките од катарата. Тој ја отвора.

— Изгаснете ја светлината, ќе ослепам! — вика стрико Никола и повторно ја отвора катарата. Успеа да ја отвори докрај. Измачен, без трошка сила се обидува да лази низ ложиштето. Главата трмаво се ниша и како да се обидува да распознае предмети со тие мижуркави очи. Телото се закачило некаде. Ја кине блузата на она место каде што се закачила. Со раце ја влече снагата и сосема ќе излезе.

Се струполи врз штиците. Очите му се смалиле. Клепките му тежат и му ги покриваат очите. Кожата на лицето му се собрала. Брадата личи на базје. Ниту личи на човек, ниту на животно. Со испружени раце гази како да се учи да оди. Допира до сидовите и тргнува преку чардакот. Ги подотвора клепките само колку да сирне каде чекори и веднаш ги затвора. Ене го слегува по скалите. Крај сидовите минува побрзо. Каде тргнал? Кон излезот! Што прави сега?

Горан се стрчува по него.

— Стрико Никола, врати се. . . Огнен, што направивме — ме гледа а јас стојам до него стаписан.

Никола не се обспнува. До него не допира повикот. Горан го викна уште еднаш. Стрико Никола ја бара патната врата. Тетеравејќи се претпазливо се движи низ долгиот излез. Ја

дапира штицата на портата. Го набара резето и го крена. Широко ја отвори вратата и излезе на улица. Ние се стрчавме и го гледаме. Одеше малку и застапа. Улицата е празна. Продолжува да оди. Вратите на сите дворови и куќи се затворени. Само по некое бело платненце од малите завеси се помрднува. Кога стигна под големиот стеблак викна:

— Одредот е разбиен! Да живеат партизаните!

Одоздола се стрчаа полицајци и отворија оган.

На наше изненадување, Никола одвај одеше, туку наеднаш од запувата извади рачна бомба и ја фрли пред полицајците. Еден полицаец падна поснопица. Втор се затетерави и падна ничкум. Другите полицајци веднаш припукаа. Никола се извиши, ни се стори некоја сила го цитна и се спружи целиот изрешетан.. . Малу им е, уште пукаат на измаченото тело! Го решетат без престан. Чудо! Се исправа. Паѓа, станува. Со тетеравење се обидува да појде. Пукаат и не ја штедат муницијата. Зар уште можат да пукаат?

Остана да лежи на улицата сам. По кратко време старици донесоа црн чаршав и го покрија.

Попладнето стиша чичко Костадин. Донесе две вреќи брашно. Потоа седна да руча на големата дабова маса во дворот.

— Што му требало да излегува од засолништето — И рече на домаќинката. — Донеси уште јадење, многу сум гладен. Денеска се изморив и изгладнев. Испив в село малку ракија.

Ние двајцата клечевме под оревот, зјапавме во височините и ги гледавме гулабите како летаат превиткувајќи се и мавтајќи неспокојно со крилјата. Патуваа многу облаци. Жолни се збира на гранките. Сколовранците летаат на сите страни. Почна да роси, тивко и кривко. Се јави дождец од кој не се плашиме. Уште посилни капки дожд стапнуваат на дебелото широко лисје. Не сеќаваме дека истура. Ние двајцата не се помрднуваме од стеблото. Тревата ни изгледа како да се разлива врз неа црвена боја и се меша со водата.

ЧИЗМА

Пред три месеци постојано живеевме во нашата втора куќа, веднаш зад црквата Света Богородица, близу до брегот на Езерото. Татко мислеше дека тука сме подзасолнати. Јас многу ја сакав оваа стрмна улица. Наесен сите дождови се составуваат и стасуваат пред нашата порта како мали потоци. Песокот меѓу камењата е излокан. Кога ќе се влезе низ главната порта од едната страна на широката магерија е огништето со голема пирустија и долг синцир, на другата страна летната кујна. Повнатре е малото собиче, дуќанот на татко ми Стамен. На горниот кат се двете спални и приемната. Тоа е стара куќа на дедо ми Стојана. Во спалните се послани дебели килими. Веленцињата, јамболиите и перниците преку ден се во мусандрите. Во помалата соба спиеја моите родители, а во поголемата јас и моите три сестри.

Татко повеќепати кога имаше работа доаѓаше тука и работеше во малото дуќанче. Откако дојдоа окупатороките војници и полицајци повеќе крпеше чевли, отколку што правеше нови. Немаше каде да купи кожа и ѓонови уште од минатата година. Она малку што го имаше го чуваше за нас. За нас децата поголема радост немаше од оној момент кога со неговите раци ќе ни направеше чевли. Додека спиевме ќе ни ги оставеше до перницата и ќе ги здогледавме кога ќе се разбудевме, па скокавме од радост. Три дена не ги обувавме за да не ги извалкаме ѓоновите и да ни бидат нови. Татко беше прочуен како најдобар чевлар во нашето место и во трите соседни градови. До војната, на сите невести и зетови тој им правеше чевли. Сите кажуваа дека не можеле да ги искинат сè додека не

им пораснеле децата. Подобро да не беше толку прочуен мајстор. Тоа му донесе неереќа.

Во тој ден, првпат по толку време, за ручек имавме печено јагне. Достана, од Коњско беше ни донела јагне и две оки матеница на денот на Света Петка, зашто некогаш на тој ден татко, како на невеста, ѝ направил убави високи чевли. Тие немале да платат, а татко ми Стамен ги почекал цела година и им зел малку пари. По ручекот татко влезе во одајчето, каде што му беше дуќанчето. Тогаш се од гласи чукалото на вратата. Мајка се стрча и ја отвори вратата. Пред неа стои висок офицер во зелена униформа, со шапка, со голем пиштол на ременот, со отпетлан копоран. Мајка се исплаши и се стреси.

— Каде е мајсторот? — викна офицерот.

Таа го покани да влезе. Почна да ја расплетува косата и да се сопина на калдрмата во магеријата. Оди напред, а по неа офицерот со искривено лице. Вратата од дуќанчето е отворена. Татко седи зад тезгето. Офицерот влезе во дуќанчето и застапа.

— Мајсторе, наточи вино од бочвите! — загрме офицерот. Од устата му базди вино.

Стамен покроце стана. Во визбата потамина набара дотраена лоеница. Пламенчето ја осветли секирата. Што да направи? Да наточи вино и да му подаде со левата рака, а потем со десната да го суложи по тилот! Потоа што ќе прави? Каде ќе го прибере? Ке го спастри во визбата! В камен не се копа. А којзнае дали дошол сам. Можеби го чекаат надвор војници? Сигурно и друг некој знае дека е кај него. А децата, домаќинката, тој? Каде ќе се вденат во овие пусти времиња? Седи си каде што се седи Стамене, отвори си ги очите и прави што бидува. Ниту бил, ниту ќе биде решителен за она што му дојде веднаш на ум. Во големата сафа налеа вино и му ја подаде на пијаниот офицер.

— Питко вино. Имаш повеќе од ова? — рече лакомо офицерот.

Стамен ги крпи чевлите на Паскалија. Јузовите му се скинати. Пред малку им стави нова кожа, ќе немаше нови, затоа

извади гонови од векои војнички цокули. Мала е ногата на Димка Паскалија и ќе му стасаат за половина гонови. Стамен зема од дрвените чивии и кове.

— Прекрати! Не чукај — свика офицерот.

Стамен го остави чеканот на тезгето. Очилата му паднаа. Грбот му стежна. Душата му се наполни со зер. Што го бара татко му сега некој кај него. Што не го остави. Зошто го повредува неговото спокојство. Што му сторил. Што не влегол во друга куќа. Да го земе сега чеканот, па да го чукне по чело. Стамене, сега е моментот. Ајде покажи се маж!

— Ќе ми направиш црни чизми до изутрина. Да бидат токму за мојава нога. Ако не бидат готови до утре ќе добиеш куршум в чело. Еве вака — му ја доближува цевката од револверот до челото. Стамен стои како неподвижен пен. Дамарите му удираат. Му запре левото око на она место на кое често го подболува, кога останува до доцна да ги заврши чевлите, нарачаки за утре, а луѓето му се блискм и му се товарице како знае да ги направи — за рожба, за првиче, за името, за што и да е, еднаш бидува кај човека.

— Добро ќе ти ги направам. Остави ме сега да почнам. Немам многу време — му рече Стамен и како да му беше сеедно што ќе биде со него.

Офицерот колку што беше остер во зборот и слошен, откако му рече: „До утре да бидат готови чизмите“, а откако го чу Стамена дека ќе му направи чизми, некако омекна во гласот, стана и развлечено му рече:

— Не заборавај мајсторе, кај мене нема шега. Погаѓам право в мозок. Не играј се со главата — се затетерави. — Догледање, мајсторе! Утре да бидат готови чизмите. — Иако поднапиен, ја мина магеријата и широко ја отвори патната врата. Надвор стоеја двајца војници со шмајзери преку рамо. Еј, мој, Стамене, а ти сакаш да продашав јунаштина пред оваа сила и нечовештина.

Немаше каде, почна да крои. Во главата му шетаа едно чудо бубачки. Обично кроеше наеднаш кожа за двете чизми.

Овојпат скрои само една. Работеше како без глава, брзо, засилено, целиот вгледан во рацете. Брзо ја соши чизмата на старата машина. Црната кожа ја оптегна на калап. И сам не знае зошто ја започна првин левата чизма. Кутриот Стамен ја токмеше кожата на калапот како да прави за младоженец, за оние наши момчасти што толку сакав да ги гледам на свадби и како мало настојниче со опашано skutниче, да им ги палам цигарите на сватоштините. Стамен поинаку не знаеше да работи. Сè што ќе фатеше неговата рака ти се чини ќе процути од убавина. А човек не би рекол, зашто беше темерут и ретко се насмеуваше. До приквечерина ќе ги соши и ѓоновите. Некаде кај полноќ ќе биде готова и втората чизма. Вовлечен во работата не сети кога дојде мајка и му донесе јадење. Не го ни допре. Двапати влегов да го погледам. Другпат ќе позборуваше кратко со мене, а сега ништо не ми рече. Овојпат се наведнал над чизмите и не може ништо да сети околу себе.

Левата чизма е готова. Висока, тенка, можеби најубава што ја направил досега. Наеднаш скокна. Нешто го возбуди. Почна да бара, под тезгето, на полиците, во малото долапче. Преврте сè во дуќанот. Отиде во визбата. И таму брка, пребарува, превртува и мрмори. Лут отиде во горните соби. Испреврте сè од јоргани до перници. Нема. „Што нема Стамене?“ — со шепот му зборува мајка ми. Тој отиде горе, долу и само повторува “нема...” С т а м е н немаше повеќе кожа. Ниту едно парче, та не за цела чизма. Се пресоблече и го снема. Каде отиде човекот, се прашуваме ние децата, ги искрши прстите кутра ни мајка шетајќи се низ куќата од едниот до другиот крај. Тој излезе со запален фенер во раката преку Бајрот, нима низ бадемите и багремите над Кошишта и појде некаде прудолу. Мајка ни кажуваше дека како чирак носел фенерче кога се враќал доцна дома. Мавтал со фенерчето и пеел за да го истера стравот. Сигурно кутриот многу се иоплашил кога го запалил фенерчето и по толку години шета со него... Не му беше нему до шетање. Отишол тој кај Петрушка, кај Наумета, кај Заричина, кај Васила... ги прашал сите мајстори

дали имаат кожа. Сите ги кривале рамениците и не можеле да му помогнат.

Се врати и стои во дуќанчето. Фитилот од фенерчето трепери а тој стои и ни повам, ни потаму. Ја отвори вратата и ни викна:

— Бегаме!

Каде мој Стамене, писна мајка и нè поведе сите деца во горните одаи. Каде можеме да спастриме сега? Зар сева ова сиромаштија, оваа наша топлинка да ја оставиме да се испусти? Кај кого ќе одиме? Кој ќе нè прибере?

Стамен беше цврсто решил. Работеше тивко и по ред смислуваше и работеше. Ни рече на сите да не вревиме. Растури една од најголемите бочви. Ги собра сите ортоми што ги имавме. Ги извади колчињата зад куќи и ги собра сувите дренови прачки. На брегот ги донесуваше парчињата од бурилото, пратјето, саковите, малите гредулиња. Со шепот ме викна да му поможам. Темницата го имаше покриено Езерото, сите далечини беа изгаснати. Одвај се гледа на брегот. Зошто не зеде клинци, чекан? Уште тоа требаше! Само малку зад карпата се сидовите на затворот. Внатре меѓу нив и долгата зграда со политичките затвореници. На сите четири агли демнат стражарите. Само да чујат удари ќе дојдат и готово е со нас. Овде зад карпава сме затскриени.

Градот си го сонува сонот со исчекување на нови грижи за утрешниот ден. На сите куќи прозорците се темни.

Татко ги допира сите предмети потамина и вешто ги составува. Реши и нема назад. Мајка полека стапнува како птица до брегот и од куќата донесува големо платниште, бинлак, кошница со јадење, некаква треба, сертме. Татко уште малку ќе го состави сплавот. Низ темничистето го гледам сплавот. Вешто го направил во форма на големо корито. Го препокри со платништето. Го распна низ тие поврзани гредички, сакови, парчиња од бочвата. Тогаш сфатив што сè може да смисли и колку се вешти неговите раце. Ми рече да влезам во сплавот. Платништето дебело и густо не пропушта вода. Килимчињата се меки и удобно е да се седи. Сè како што смисли Стамен излезе

добро. Појде и на раце ја донесе најмладата сестричка. Годиначе, спиеше во тие доцни полноќни часови. Со мајка дојдоа и двете поголеми сестри. Тие ништо не знаеја, како што не знаеше ни малиот Ахилчо, кој се вовре во skutот на мајка. Ниту беа љубопитни ниту се плашеа од нешто. Татко често ќе нè поведеше на село на вршење. Ќе дојдеа селаните и ќе нè земеа со кола. Откако ќе поседевме в село ќе се прошетавме по сите манастири од Света Петка до Свети Илија. Често ќе се разбуди и ќе нè одведе некаде. Ние знаевме дека со него можеме да се најдеме на некое место каде што е привлечно. Така си мислеа и моите две сестри. Најмалечката спиеше до мене. Со веленцето ги покрив и тие бргу заспаа. Татко И помогна на мајка да се качи во сплавот. А таа кутрата, нешто од страв, малку неснаодлива се препна и се затетерави неколкупати додека се качи. Мрмореше цело време, колнеше, надаваше. Татко го турна сплавот, водата му ги натопа панталоните. Кога му стигна водата до половина, онака слабичок куц и висок се качи во сплавот. Ми рече и мене да легнам. Легнаа и тој и мајка. Од торбата што ја донесе последна извлече едно големо потенко платниште и нè покри сите. Молчине неподвижни. Водата не ме помрнува. Како ќе отпловиме? Зошто не зеде весла? Како ќе се одделиме од брегот? Досега сè оди добро. Со веслата можевме да одиме каде што сакаме. Барем да земеше едно? Како ќе се упатиме во насоката каде што намислил да појдеме? Со раце ќе весламе? Сестрите спијат длабок сон. Ние тројцата сме се притаиле едnodруго и исчекуваме. Татко го поткрена платништето и погледна прудолу под платништето и што да видам, брегот се оддалечува. О, па ние не стоиме на истото место! Веќе не се забележуваат сидиштата на затворот. На ова растојание стражарите не можат да нè откријат. Колку беше умен татко. Сгруката нè носи кон средината на Езерото. Научил од дедо ми многу за Езерото. А и тој е постојано на оваа вода, а не знае да плива. Никогаш не би нè изранил да не ловеше риба; кога чиста риба, кога дива: грунци, мрени, скобусти, крапови. Напролет фаќаше многу плашици со плашичарник. Ќе испечеа

во огништето и по пет тепсии плашици. Милина беше да јадеш од нив. Имаше зошто да се живее во таа куќа со татко ми и мајка ми.

Почна да езерее. Под штиците на бочвата водата го понедува платништето. Здраво е и сè уште не пропушта вода. А сите се чудеде зошто му се на татко оние две платништа што ги чуваше толку грижливо во гредите за да не ги подјаде влагата во визбата. Бранчињата го поткреваат сплавот. Сменувањето на бранчињата се забрзува. Од онаму, од север, откај полето, проструи силен ветар. Татко ми се обеспокојуваше. Ја подистава главата. Брановите се зголемуваат. Северот се зголемува откај полето. Сплавот го подземаат големи бранови. Пловиме сè побрзо. Ако продолжи вака ќе нè однесе во погрешна насока. Ќе му дојдеме на волкот право в уста. Планот на татко беше да излеземе малку повисоко, потоа струјата што води кон истекот на реката да нè прифати и да нè одведе до соседниот град на истата страна на брегот. Така би биле понастрана од границата и не ќе можат да нè забележат. Вака, ако продолжи северот ќе нè фрли во другата страна на брегот, право во рацете на војниците крај другата граница. Ајде смисли, не е едно лошо што доаѓа од туѓинците, а сега Езерото, оваа наша вода, што толку си ја сакаме, зар и тоа да откаже. Нашиот сплав е слаб. Врзан е со стари ортоми. Малку појак бран ќе го скрши и отидовме. Зошто не нè служи времето? Зошто водата е толку неспокојна? Во ова годишно време толку рано да доаѓа север. Се управил сплавот сред езерото со голема брзина. Татко молчи. Не се предава, а знае дека ништо не може да мени. Сум го гледал неброено пати, во најтешки моменти молчи. Никогаш не бил храбар, не направил нешто големо, но никогаш не сум го видел да потклекне, да се предаде, сплавот сè уште издржува. На места штиците и прачките се подизместиле. Се стружат неколку штици една од друга. В грб ме збоднува некоја прачка со глуждот. Татко вели да не мрдам. Сакам да си ја подисправам снагата, а тој строго ми објаснува дека ќе го разретчам платништето и од тоа место може да влезе вода. Молчам и

неусетно си ја поднаместувам снагата кај помеките делови. Бранот и понатаму нè носи сè побрзо и побрзо. Во еден миг некоја силина профуче над нас. Удри по платништето и го залепи врз нашите тела. Силината притисна и одмина. На она место каде што бевме пред малку зафуче силна виулица. Се разбесне, се замати, се замеша Езерото, во водата се направи дупка со вители и водата се вивна во воздухот. Дали ми гледаат очиве добро? Да не ми се расипани ушиве? Да не сум толку исплашен што ми се присторуваат луњи? Вителот се крева високо, потем назад и пак високо, потем назад и пак длаби во водата. Северот како да се предаде и се стопи во таа виулица од шумови, од витли, од сила, од лудост, од безумство на ненадејното доаѓање. Наеднаш, таа брзаница од ветар и вода, таа подвижност што ништи и убива појде потаму и уште потаму и сосема се изгуби некаде крај брегот и се притаи во височините на планината. Та сега којзнае таму колку уништува?

— Е, дечиња, благодарение на северот што нè фрли ваму, одбегнавме најсилна луња. Ќе не сомелеше и ќе нè витосаше на дното — се издиши татко и се чинеше како да му се олесни нешто на душата.

Сплавот мируваше. А тоа само мене така ми се чини. Талка ова чудно наше кајчуле, се додржува на водата оваа широка чунка. Сè е спокојно, а пак некаде се упатуваме. Мислиш изминала долгата ноќ. Ти се присторува како во секој миг ќе се стопи ова темничеште, а тоа трае и зад планината на исток никаде го нема ветувањето во вжарената утринска погача. Не се покажута Петрино, таа убава планина што толку пати сум ја гледал оддалеку. Добро е што е темно. Непросирната ноќ нè крие и ни всадува надежи.

— Струја нè подзеде. На добар пат сме — рече татко и за првпат во оваа ноќ видов блага насмевка кај него.

Оддалеку, долги пруги светлина се постилаат врз широката вода. Татко нè прегрна и си ги стави рацете врз нашите тела. Се пришиваме поблиску едnodодруго. Два големи снопа светлина паѓаат врз нашиот сплав. Двата фара се мешаат

меѓу себе. Долгата светлост тоне во водата и изронува. Ќе се вивне во височините и пак се постила врз водата. Само еднаш нè осветли и повторно не стигна до нас. Наеднаш двата силни снопа светлина се искинаа, прегореа во водата. Останаа за кратко две големи очи на брегот. Сосема згаснаа двата рефлектора. Врелината уште малце се задржа на стаклата. Нема сила да осветлува, само уште малку остана таа дотраена усвитеност. Ќе се излади за малку и ќе згасне сосема.

— Таму е границата. На секој половина час го осветлуваат Езерото. Да бевме поблизу ќе нè откриеја — прошепоти татко. А јас сум мислел дека татко со оние мали очиња одвај гледа, а тој сè ти знаел.

Полека пловиме. Сфатив зошто тој не го зеде нашиот голем чун, кој е прилично висок особено на клунот; туку направи сплав, низок, плиток, на прв поглед несигурен, само толку добро смислен, игрив во водата и широк. Да бевме во чулот ќе нè откриеја топовите светлина и нечији очи ќе беа вперени во нас. Безруго ќе нè стигнеа со нивното оружје. А вака да си близу до нас не можеш да разбереш што е. Сплавот најмалку личи на нешто во кое патуваат луѓе, цело семејство, избркани од еден пијан туѓински офицер, кој ќе ни го убиеше татко за едно рало чизми.

Најголемата сестра, како и двете сестрички се будни, само не се јавуваат. Мајка ги праша дали сакаат нешто. Најмалата побара да се напие вода. Мајка ѝ подаде со савче благо вино од бинлакот. Потоа ни подели на сите по една гурабија и по грст суво грозје, од она што висеше на гредите во големата летна кујна. Ахилчо јадеше стрвно од сувото грозје. Сите ние децата лапавме. Татко и мајка не ставија залак в уста. Молчеа и ни зборуваа да цвакаме потивко, зашто водата пренесува и најмал шепот. Ние останавме со половина залаци. Гурабиите ни се изронија в раце. Грозјето го стававме в уста и го топевме.

Сиркам повторно под платништето и насетувам дека темницата се разблажува. Зад планината сонцето се мачи да прогледа. Таму далеку зад врвовите како да белузлави. Малку

руменило ветува овој малечок врв. Тука сè уште е темникаво. Татко го поднаместува платништето, нè покрива и нè остава да сиркаме.

Сплавот запре како да се качи, на нешто. Некој грбник се подаде, нè подзеде и сетивме тврдо под нас. Татко го крена платништето и стагна на брегот. Мајка ја грабна најмалата сестра и ја однесе зад врбјациите.

— Станувајте! — реско и стивнато рече Стамен.

— Кревајте го ова! — Го кренавме сплавот и го затскривме зад густите врбјаци. Со секирчето Стамен бргу ги исече ортомите и штиците ги фрли во водата. Откопа дупка и ги закопа платништата и ортомите. Од една бовча извади торба и ја нарами. Во неа му беше чевларскиот алат.

Појдовме низ бавчите и бргу стигнавме кај првите куќи. Во куќата на пријателот на татко ми нè пречека како најблиски. Таму останавме шест месеци. Татко работеше на таванот од таа висока стара куќа и поправаше чевли. Пријателот му најде кожа и ѓонови и татко правеше нови чевли. Неговиот пријател ги продаваше на пазар во еден далечен град. Тогаш сфатив колку бил умен татко ми, кога го зел само чевларскиот алат. Кога се вративме дома она со порачката на чизмите беше заборавено.

Мирен човек

Откако се вративме од соседкиот град мина есента. Сите веруваме дека ова со чизмите е веќе заборавено, кога попладнето повторно се случи нешто што нè вознемири.

Во нашата улица, ги немаше ни вообичаените соседски поздрави. Потивко беше од кога и да е. Кога никој не се надеваше по колдрмата затропаа војнички чизми. Пред нашата порта застапаа двајца СС-војници и офицер. А сега што правиме? Татко ми изрипа од креветот во горната одаја. Дали е тоа истиот офицер? Што бараат сега? Значи не е заборавено она со чизмите.

Затропаа со чукалото врз портата. Мајка, сиромашката, преплашена им ја отвори вратата а рацете ѝ се тресат.

— Тука ли живее Стамен Војдан? — праша офицерот.

— Тука сме од татко, дедо и предедо... Зошто ви е Стамен? Тој е болен, лежи — им рече мајка, божем да ги прелаже.

— Можеме ли да го видиме? — праша офицерот.

— Сега ќе го скорнам — ѝ се пресуши зборот во грлото на мајка.

Со трчање и збивтање по скалите таа појде горе. Со туркање ја отвори вратата и го буди Стамена кој се беше покрил со веленцето преку глава. Ни сам не знам зошто едно време почнав да го викам татко на име. Можеби ми се чинеше татковци има многу. а Стамен е еден.

— Ајде, станувај! — му вели тивко мајка.

— Што е? — мамурен мрмори, ги виде војниците пред тоа и се прави дека спие.

— Те бараат Германци — му вели мајка ми.

— Кои Германци? Какви Германци? Зошто Германци? —
пелтечи Стамен.

— Не знам — крева раменици мајка.

— Дали е со нив и оној офицерон? — ломоти Стамен.

— Слезе, па види, — мајка одмавнува со рака и му
помага да стане.

Стамен бавно се крева, ја става шапката на глава, ги држи
панталоните в раце, се качува на прозорецот и сака да излезе. Се
фаќа за железната решетка и не сфаќа колку е бесмислен
неговиот отпор.

— Кај си пошол? Не ги гледаш решетките? — во тој
пусти страв и во таа бркотница уште малку ќе се насмееше
мајка.

— ‘Бати домаќинот ! Се оградил со железа во војна — си
вели Стамен како за себе.

Панталоните ги држи в рака и понатаму а палтото го
превртува и го облекува наопачки. Ги фрла влечките. Се
обидува да ги обуе чевлите, но никако не му успева. Повторно
ги обува чевлите и само ги вовре предните делови од стапалата.

— Оди донеси ми нови гаќи. Се расипа работата — му се
скисели наденаш лицето. По некое време, откако се спастри од
онаа белџа, ете го Стамен слегува.

— Молам што сакате? — им се обраќа љубезно на
Германците.

— Вие сте Војдан Стамен? — го прашува офицерот.

— Да, ви се молам, јас сум — брзо одговара Стамен

— Вие имате кола? — го прашува офицерот.

— Јас кола! Имам количе за на лозје и магаре му вели
Стамен.

— Може ли да ја видиме? — продолжува офицерот.

— Може, може, како не се можело — му вели Стамен и
му олеснува на душата.

Појдоа заедно зад куќа. Таму офицерот и војниците ја
видоа малечката количка на која можеше да се стави буренце со
вода, син камен, мотички за окопување и уште некои мали

алатчиња за на лозје. Кога бев помал се качував напред на количето и немаше крај на моите радости. Ене го го количето. До него беше врзано магарето, дремливо и измитарено.

— Немати ли кола Форд? — нагласува офицерот.

— Каков Форд? — се изчудува татко ми.

— Имате ли автомобил? — прашува офицерот.

— А автомобил, оној црн како шпорет, ту, ту! — труби Стамен како автомобилска труба. Та не личи ниту на здрава ниту на расипана труба на стар автомобил. Мавта, покажува, ги извива рацете Стамен и да ти е жал да то гледаш.

— Да, Форд од 1942 година. Дали имате? — го потсетува германскиот офицер.

— А, тоа е друг Војдан Стамен. Тој живее на другата страна на градот. Точно е, тој имаше таква кола, со неа дојде од Америка — вели брзо татко.

— Ја, ја, . . . Тој, тој . . . Прштавајте што ве вознемирихме, — му рече офицерот поздравувајќи војнички.

Стамен стоеше вчудовиден и не можеше да се соземе.

— Потаму да фатите — им подаде мунси кога слегло по скалите.

Тоа попладне ниту му се виде работа во дуќанот, ниту ништо. Сновеше низ куќи постојано како мотало. Е пречеше на мајка ми во домашната работа. Сè нешто ќе праша, ќе ѝ наговори, ќе ѝ пречи, ќе ѝ се вмеша попусто. А таа кутра женичка го знаеше колку е добар и не му факаше кусури. Тој наддаваше и се шеколкаше само кога му беше многу тешко.

Стана многу рано. Со мал товар на магарето отиде на лозје. Во таа доцна есен немаше никаква работа. Ние знаевме за неговата навика. По грозје-брање тој оставаше цела редица пенушки со грозје, Не беше некој јадач. Освен што остававме грозје во бочвите, нижевме грозје по гредите, па имаше колку што ти душа сака. Тој најмногу сакаше да ливка од гроздовите на пенушките.

Токму кога стигна в лозје, таму згора над Свинскиот бунар се слушнаа истрели, првиот од пушка, а другите од пиштол. Во

градот се крена голема паника. Трчаа војници и полицајци. Се испомешаа луѓето кој горе кој долу. Војниците тргнаа надвор од градот. Полицајците земаа пусија. Целиот град се прашуваше што е?

Стамен се врати во темницата. Го одреша самарот од магарето и некако возгордеан дојде да се измие во материјата. Кога мајка го посипуваше И шепна:

— Виде како ги исплашив. Пукав неколкупати со пушката и со пиштолот и им се вжештија гаќите!

Вечерта дојдоа соседите, најблиски роднини и Горан кај нас на гости. Стамен надолго и нашироко, тивко и претпазливо раскажуваше како дента видел партизани, како биле стројни, облечени во убави униформи, какви пушки и митролези имале и што сè не. Луѓето го гледаа и се радуваа. Заминаа по куќи крадешкум и разнесоа низ градот за сè она што беа чуле од Стамена.

— Што ти е тебе човеку? — ќе му рече мајка ми. — Што зборувааш она што не ти е работа.

— Од каде знаеш дека во нашата планина нема партизани? — Ѐ дофрли и се прчи. — Можеби се блиску, никогаш не се знае.

И не речи двапати. По два дена, уште не се имаше разденето започнаа пукотници и се чинеше како во секоја куќа во градов да се пука. Во долниот дел, кон ридот Чешкотински не сал пука, туку како да се парчосува. Ни клепалото од Света Богородица Перилепта, ни клепалото од Геракомија, ни камбаната од Челница не можат да ги надвијат пукотниците.

— Им дојде црн петок на туѓинците — редеше старата Деспина, подгрбавена и со болки на нозете — Да им се сотре племето. Имало и кај нас мажи, да се живи и здрави, да им даде денот сила и добрина!

— Господ да ги чува чедата — тивко рече старата Рецина.

— Чавки да ги колват туѓинците. Да плукаат на нова керамитка — редеше Воскресија.

Петте старици колнеа и се крстеа.

Сите луѓе гледаа во Езерото како бубта. Удри јужен ветар. Сите галеби се разбегаа. Фати да дува северот, креваше, разместуваше, ги расчисти сињакот и донесе ведрина во денот што белее. Ја потфати водата и ја втера дури од таа страна со големите бранови. Источниот ветар го излади брегот. И водата и луѓето живнаа, се потстегнаа и се озобуваа на туѓинците.

— Малку ќе му олесни на народот — шепотеа стариците од Горна порта. — На туѓинците нема да им биде лесно. И нашиве момчиња ќе станат мажи и повеќемина ќе фатат пушка в раце.

Стариците тргнаа да ги закопаат мртвите со гробарот Периклија и со неговата разнишана црна кола, со Најдо кој го носеше крстот.

Стамен не дојде на лозје цела недела. Во понеделник се стокми и замина на лозје. Тогаш доаѓаат селаните со малу плодови да ги продадат на пазар. Откако стапнаа туѓинците пазарот не личи на она што беше, како да е искубан. Нема што да се продава и што да се купува. Само она што се нашло. Малку црвен пипер, планински чај, две-три пити биено сирење, малку нане, некоја тегла мед и пазарот живее. Се поздравуваше со селаните што слегуваа од Петрино, посакувајќи им најдобро за денот и се искачи в лозје. Што правел, ете го, дури кај полноќ. Замислен е, не зборува со никого. Претура во мусандрите, по сандаците. Сновеше низ куќи. Туткаше бели крпи, некои шишенца, тревки. Присобра и направи голема бовча. Ја беше ставил до перницата и со едната рака ја држеше небаре ќе му ја земе некој.

Е порача на мајка да го разбуди рано и да му подготви повеќе јадење за следниот ден уште од вечерта. Таа не го праша зошто му е толку јадење и го остави да спие.

Утредента замина рано Стамен замислен в лозје. И таа вечер како и синоќа стигна доцна. Појде и се врати уште позамислен. Не фати и тој ден в дуќан никаква работа а можеше да поткрпи некој чевел, некоја влечка, колкудолку ќе фатеше некоја пара. Така човекот одеше в лозје три недели. Носеше

храна како за двајца. Мајка не го праша ниеднаш што правеше и кому му ја носеше храната. Сосема се вовлече во себе. Одеше на лозје и се враќаше и ни збор не можеше да се чуе од него.

— Стамен почина во 1946, година и пол ден по ослободувањето на нашиот град. Отишол болешлив од она што се знаело и од она што никој не можел да го знае. Му било многу тешко што не ме видел пред умирачката. За закопот му биле мнозина од градот. Доцна разбрав за неговата смрт и ми беше многу жал што не го видов. Со бригадата бевме на север и известието стигна доцна. Погрешно ја адресирале единицата.

— На мајка Ы било мило, во тој тежок ден за неа, што зборувале лутето добро за татко ми, додека малата камбана од Геракомија со бавни и искинати удари ја објавувале неговата смрт цел ден.

— Пет месеци по татковата смрт доаѓа еден виден човек во нашиот град. Се распрашувал за некого и ете го дошол дома кај мајка мм. Не му го знаел името на човекот што го бара, па некако со опишување и кажување дека имал лозје кај Свинскиот бунар, дека бил чевлар, се разбрало дека е тоа татко ми Стамен.

— Мајка го примила човекот како што бидува. Се израдувала кога го видела дека се распрашува за татко ми и имала што да чуе:

— На оној ден по големиот судир на партизаните и Германците, кога бригадата се појави првпат во близината на нашиот град, човекот бил тешко ранет во градите и во ногата. Ноќта се скрил во нашето колипче и прележал во сламата, а следниот ден со влечкање се воврел во ендекот и се покрил со гранки и со џбунови под јаболкницата. Стамен дошол и видел дека некој му јадел од грозјето што го имаше оставено за него на пенушките. Погледал на земја и видел петно крв. Гледа потаму уште траги на крв. Полека, полека, тргнал по браздата и по патеката сè повеќе крв. Во џбуњето го видел ранетиот. Му пристапил и го видел премален. Што правел, како правел, му ги преврзал раните. Го довлечкал до колибата. Следниот ден дошол и му ги преврзал раните со чисти бели крпи. Долго седел крај

него првиот ден и се плашел да не му умре в раце, зашто бил ранет веќе пет дена.

На вториот ден ранетиот се освестил и излегол од колибата. Татко ми го барал секаде низ лозјето. Талкал по сите погорни бразди. Ги прошетал околните лозја и таму го немало. Човекот кога се освестил и видел дека некој го донесол во колибата се уплашил и излегол. Потоа почнал да се влечка, лазел и се скрил во дупка отаде долот. Стамен прерипал преку дупката каде што бил скриен човекот и не го видел. Преминувајќи преку дупката со едната нога за малку ќе се бувнел во дупката. Откако се изморил, отишол на бунар. Ја спуштил кофата внатре кога гледа истурена вода крај бунарот. Ја кренал кофата и се замил со студената вода, кога гледа овде-онде по некое петно од црвеникава земја. Си рекол дека е тука некаде човекот и почнал повторно да го бара. Повторно стигнал до дупката и здогледал гранчиња врз неа. Ги подиставил гранките и го видел човекот вклопчен како полжав. Стамен го гледал ранетиот, тој го гледал него. Се наведнал и му помогнал да дојде до колибата. Му рекол да не се плаши од него. Од торбата ги извадил тревките, шишенцето со ракија и крпите. Му ги исчистил раните. А мајка кажуваше дека пиле не можел да заколе. Кога ќе се пресечел со ноже офкал и го слушале соседите преку пет порти. Човекот измачен, со силни болки, не можел касајче да стави в уста. Стамен го хранел како дете. Ранетиот не можел да зборува и само го гледал. Дури доцна го напуштил откако човекот заспал. Вратата од колибата ја затворил и ја заклучил со големиот катанец.

На третиот ден Стамен дошол и внимателно ја отворил вратата. Ранетиот бил внатре. Уште спиел. Стамен почекал да поспие. Кај пладнето се разбудил. Повторно му ги исчистил раните и го преврзал со нови крпи. Ранетиот не можел да зборува. Стамен поседел до вечерта. Освен јадењето што го донесол му скинал п два грозда, ги измил со водата од бунарот и му ги подал на ранетиот, кој слатко ги јадел и го гледал. На заминување, на тој ден, Стамен му донесол пиштол и пушка и ги

ставил до него. Ранетиот ги прибрал и го гледал, што човек е и од каде му е оружјето. Никој од нас, нешто малку на мајка Ы беше поткажал, не знаевме дска тој в лозје си чувал оружје. Кој ли можеше да помисли дека тој мирен човек крие пушка и пиштол. Затоа тој во оној ден Ы се пофалил на мајка дека ги заплашил Германците. Таа кутрата, мислела дека тој се фали кога Ы рекол: „Виде како ги исплашив! Пукнав со пушката и со пиштолот. ..“ Како на сонe Ы излегуваше пред очи колку тогаш бил замислен, како изгледал во тие три недели кога одел на лозје, а таа се чудела што се случи со човекот.

На четвртиот ден уште од рано заврнал дожд. Кога стасал Стамен ранетиот лежел во вода. Крпите со кои го превил, како и целата облека биле изводенати. Стамен ќе смисли и ќе направи необичен кревет од сакови, од гранки, од прачките на пенушките. Запалил оган и му ги сушел облеките. Потоа го преврзал и му ги облекол својата кошула и панталоните. Зиморлив и кивавмчав, донемајкаде. Мајка постојано му велеше, тебе ти тече носот како на Колета Грчко; а тој пустелија, сите го знаеја, лете и зиме со мрсулав нос. Кога дојде во таа ноќ, се секавам, мајка стопли вода, му ги миеше нозете, а тој ја галеше по косата и посака подолго да ги држи во топлата вода, зашто се жалеше дека е поднастинат. Мајка тогаш ништо не забележа и сфати дека нејзиниот Стамен е замешан во нешто што не може да го каже на други.

На деветтиот ден се насобрале пци талкачи. Цела ноќ лаеле и се вртеле околу колибата. Стамен се стаписал кога ги видел како се втурнуваат на колибата. Пустињето, можеле да привлечат војници и полицајци. Стамен се вртел, се премислувал, што да прави. Со лошо не бидува ни со луѓе, ни со кучиња. Ако не успееш со кротко, не ќе се може никако. Извадил од јадењето и го поделил надве. Половината од храната им ја фрлил на кучињата. Се задавиле пустињето. Разграбале од месото и секое со своето парче, некое без залак трчајќи по оние што грабнале поголемо парче, се витневиделе пругоре по ридот. Уште некои стигнале по тие талкачи кљавкале со пења во устите.

Другиот дел од храната му ја однесол на ранетиот. Ниту нему, ниту пак дома им кажал дека во тој ден ништо не јал. Му било срам да зборува на тој темерут човек. Не сакал никому да му ја пренесе тежината и грижата. Сакал така и таа останала само во него.

На дванаесеттиот ден Стамен му раскажувал за езерото. Нам како на деца ни кажуваше многу чудни приказни за езерото. Оваа не бевме ја слушнале.

... Имало голема јама. Во таа ноќ ѕвездите се играле. На небото имало најјасни ѕвезди. Едната **И** велела на другата: Заспи јас ќе те разбудам. Другата и рекла: Замини јас ќе се скријам. Двете ѕвезди се притаиле. Луѓето крај големата јама гледале во ѕвездите и со нив го барале патот. Со нивното исчезнување настапила темница. Луѓето талкале по ридовите и по планињето. Во темната ноќ се изгубило едно дете... Во осамнувањето го нашле заковано на дебело дрво. Лоши луѓе го фатиле и ете што му направиле! Кога народот слегол и го видел малечкото, се натажиле и плачеле со денови. Од ден на ден од солзите се збирале млаки. Се натажиле ридовите и планините. Се растажиле и тие и се подиставиле. Каменот пукал од тажење. Се отвориле очите на изворите. Се мешала водата со солзите на луѓето. Потекле потоци од сите страни. Едно утро здогледале големо езеро. Луѓето направиле чунови и фрлиле цвеќе во езерото. Надошле и риби. Бојата на животот на детулето се залепила на кожата на пастрмките зашто биле најкревки и тие до данес го носат споменот на него...

Човекот го слушал Стамена и од тој ден уште повеќе го засакал.

На шеснаесеттиот ден Стамен му раскажувал на ранетиот за своето детство. Како во зори со фенерче одел кај мајсторот. На домаќинката Параскева **И** носел вода со ѓумови од изворите кај Лабино, зад големиот рид и со нив се искачувал по стрмната патека. Таа пустинка го миела дворот со водата. Донесувал и по четиринаесет ѓумови за едно претпадне. Дури по три години мајсторот му дал да кове половина ѓонови. По пет години по

подучувал да шие. Никогаш не му покажал како се крои. Мајсторот ја чувал мајсторијата за кроење само за себе. Како голема тајна. Стамен скришум погледнувл во терковите кога мајсторот одел кај Сарца на кафе. Бил мераклија и да си потпивне. Оделе со мајсторот до Долна Пешкопеја да изработуваат чевли и да ги продаваат. Настапиле години кога било лошо за чевларите. Потоа минал на кожарскиот занает. Работеле дење и ноќе со валкани кожишта во стари, скапани визби, со мемла сниски и смрдливи. Рацете им се коравеле од красти. Мајка му, зашто бил единче не го пуштала да се капе во езерото како сите деца. Понекогаш одела со него. Кога одела да белее платно со жените во Грашница ретко ќе се согласеле да се искапе и плашејќи се да не се удави влегувала заедно со него во езерото и го држела за рака. Така никогаш не научил да плива.

На осумнаесеттиот ден, додека Стамен и ранетиот седеле во колибата поминал полјакот. Кога се враќал Стамен бил под лозјето. Полјакот му пришол со пушка на рамо. Со кого зборува? Го прашал кој има во колибата. Стамен премолчил и му рекол дека така му се сторило. Полјакот нишал со главата и заминал. Стамен се исплашил и немал доверба во полјакот, бидејќи татко му бил поткажувач на две држави. Предал двајца комити кога поминале крај него од Преспа и му побарале леб. Тој им дал леб и ги поткажал. Закопани се кај реката на Бел Камен.

Во таа вечер Стамен му рекол на ранетиот да влезе во дупката и таму да се засолни до изутрина. Отишол зеросан и со страв.

На дваесет и првиот ден Стамен повјасал со магарето на лозје. Кога погледнал човекот го нема во дупката, го нема и во колибата. Седнал спроти колибата и тагувал. Си заминал човекот. Отишол и не се поздравил со него. Дали се исплашил од полјакот? Дали дошле по него да го бараат? Дали нема доверба во Стамена? Нешто лошо да не се случило? Да не го фатиле? Се изеде Стамен. Се вртел, се шуткал, никаде не го збирало. Поминаа толку денови со него. Му легна на срце. А

сега така ненадејно отиде. Раната на градите му подозрава. Ногата му беше подобра, но сè уште не беше сосема оздравена. Ако се исплашил и тргнал сам до каде ќе стаса?

Се врткал Стамен и влегол во колибата. Здогледал парче хартија оставено на креветот. Како исчкртано биле испишани зборовите:

„Пријателу,

Јас заминувам. Дојдоа по мене другарите.

Проштевај што не се поздравив со тебе. Ти благодарам.

Јаким"

Стамен се израдувал. Којзнае каде го скрил писмото. Останало скриено во некоја мутлума. Никому не му рекол. И мајка не разбрала за писмото.

Кога човекот ја завршил прикаската за татко ја прашал мајка:

— Што можам да направам за вас, кажете. Никогаш не можам да му се оддолжам нему. Најтешко ми е што не се поздравив со вашиот домаќин, но така мораше да биде. Безруго многу сум го навредил. Сакам нешто да сторам за него.

— Не треба ништо. Ако сакате, ова што ми го раскажавте мене, кажете им го на некои луѓе од градот. Нека се знае каков човек беше Стамен. Можеби ќе биде тоа најдобро. Беше мирен човек, а ете што знаел да стори.

Тој човек Јаким, кој беше комесар на мојата бригада раскажал низ градот за татко ми Стамен. Кога дојде во единицата ме најде, ме избаци и долго зборуваше со мене, ме имаше како брат. Тој и целото мое семејство сме повеќе од рода. Мајка ми го има Јакима како син, а тој нејзе како мајка.

ДЕВОЈКА

На брегот под големата карпа, четворицата рибари и ние тројца дечишта крај нив, влечевме мрежа, влак, фрлена во насоката на широчината на езерото на околу илјада мтри. Телата на рибарите се оптегнати. Лицата им се серизони. Влечат со силни стапнувања и притискања на петиците во остриот камен. Ние сме помеѓу нив. Потзабрзуваме. Нашата снага е преслаба, но секако е од некоја помош. Нѝ викнаа да помогнеме. Многу често се сновевме со рибарите и ако уловот беше богат, ќе ни фрлат по некоја пастрмка. Тука е и Лито. Тој резбар, тоа човечиште кого ние децата толку го сакаме. И тој нас нѝ сака многу. Го гледам и не можам да му се начудам. Ми се чини што ќе фати, сѝ му оди од рака. Неговото лице речиси е потемнето. Рибарите се сменуваат откако ќе дојдат до карпата. Јоне и Диме се во едното кајче, со кое ја подиставаат и ја понаместуваат големата ортома. Другото кајче е на брегот. Таму на кајчето е Јоне простум. Ја понаместува и ја шири мрежата. Како да се превиткува ортомата околу мрежата.

— Раширете се! — свика Јоне.

Јоне мавта со рацете, им покажува на рибарите и нам да се рашириме уште повеќе. Полека се оддалечуваме едни од други и ортомата се шири. Лито до пред малку стоеше отстрана замислен и пристапи до ортомата. Ми се чини сега побрзо ја извлекуваме. Никој не зборува. Еезерото е спокојно, но во малите бранчиња на брегот се забележува дека тоа никогаш не мирува и кога ти се чини така.

Диме завеслува кон кантите што го обележуваат крајот на мрежата. Јоне се ведне и брзо ги отвора врзалките на трите канти. Тие продолжуваат да бидат носени од малите езереења на водата.

— Сега полека влечете! — свика Јоне.

Потоа, Диме брзо ја одврзува плутата над ортомата, што ту се назира, ту пропаѓа во водата.

— Кесето на мрежата сега влече кон дното — се јави Јоне.

Рибарите и ние почнуваме да влечеме побрзо.

По тесните стрмни скали кај рибарската населба, тивко, претпазливо, со кривост и достоинствен од, доаѓаат пет старици во црно од глава до петици. Личат на пет стројни птици, кои одат, а не стапнуваат наземи.

Жилите на рибарите се напнати. Опушоците во устата одамна им прегореле, просто се залепени на нинните усти. Кожата на рацете им е испукана. Прстите изгледаат како делови од гранки. Глобовите околу очите им се црвени. Облеката им ја изгубила првичната боја и веќе е препознатлива. Дали биле сини, црни, сиви или кафеави. Подбелеле, како и лицето, откако се прегорени на сонцето, на ветровите, на лутината на снегот, на рани станувања, на долги неспиења и чмаења крај сиромашкото огниште.

Рибарите го впериле погледот кон Езерото. Има некое неразбирливо достоинство во нивниот поглед. Како можат овие исцрпени луѓе, слабо хранети, суви како и плашицата, да бидат толку жилави, толку исправени како ластари. Тешко им е, никому не му се жалат; се мачат, никому не му здодеваат. Не можеш од нив да чуеш грд збор, а животот не може да им биде погрд.

— Веслај в лево — му вели Јоне на Диме, а кај нас на брегот се слуша како да зборува до нас. Се одгласува зборот по ова наше Езеро и кога ќе дојде до тебе ти се чини некако почисто е значењето отколку кога е изговорено.

Диме силно завеслува и брзо го допре клунот на кајчето до ортомата. Јоне ја крева ортомата, веќе ја држи в раце.

Нема галеби. Каде се? Кај колјана или кај изворите под Петрино? Нема ни гузи. Во ова време има многу преселни птици. Каде се тие? Не сакаат да дојдат на ова место. Зар птиците сеќаваат кога нешто не чини.

— Повеслај така — му вели Јоне на Диме.

Сега Диме весла со напор, зашто мрежата е крената врз кајчето, онака водена стежнува и тешко е да се весла. На десетина метри Јоне ќе забележи дека мрежата достатно е крената и ја пушта.

— Тргај кон брегот! — му свика Јоне на Диме.

Стариците стигнаа до нас и ние не ги сетивме. Стојат зад нас. Лито ги погледнува и ги отпоздравува. Некако ми е страв, а наедно чувствувам некоја необична почит кон тие старици. Ми се чини каде ќе застанат таму им е местото. Сега ми изгледаат како да се дел од карпата, како што се дел од куќите, од улиците, од манастирите, од разурнатите сидови што отстојуваат со векови, како градот што не се подал на умирање и живее со векови.

Стариците немо гледаат кон водата и кон чамецот што наближи до брегот. Една старица држи пред себе бовча во рацете.

Јоне и Диме доплуваат тивко со кајчето до брегот. Му се доближуваат до првиот рибар и нешто му шепнуваат. Потоа се фаќаат за ортомата и влечат заедно со нас. Стариците си шепотат. Нивниот глас има нешто како шушкање, како ромор на поток, како белина на платното, ова наше езерско, што го белат водите. Тоа е и звук, и говор, и благослов.

Колку повеќе се извлекува мрежата сѝ позабележливо е претањето на рибите. Ќесето на големата развлечена мрежа е речиси до брегот.

— Сега полека — ни се обраќа тивко Јоне.

Рибарите не ја влечат ортомата, туку ја држат и по неа полека се приближуваат до брегот и влегуваат во водата. Влегува и Лито со нив. Никој од нив не помисли да си ги собуе чевлите и да си ги заврати панталоните. Ни рекоа да останеме каде што сме. Се распорсдуваат седумтемина и почнуваат да го креваат ќесето. Рибите сѝ поживо се прпелкаат во првиот дел на ќесето што веќе се гледа. Го креваат сосема ќесето крај брегот. Меѓу рибите се покажува тело на девојка. Таа е боса и покриена

со измрсени треви-реси. Се слуша речење и тажење на стариците. Како да излегуваат тие зборови и таа мелодија од длабочината на земјата, од тој допир на водата и на земјата од длабочините на езерото. Клетви се разнесуваат, се шират, талкаат по карпата, стигнуваат по покривите на куќите отаде, крај градот и патуваат некаде далеку преку планините. Рибарите ја вадат давојката од ќесето. Потоа ја положуваат на песокот. На лицето и на телото се видливи траги на тепање и измачување. Рибарите се тргнуваат од неа, го држат ќесето в раце и ги фрлаат рибите во езерото. Стариците се приближуваат, ја опкружуваат, се веднат, клекнуваат и со телата и црната облека како да ја препокриваат.

Стариците се исправија. Стојат како неподвижни статуи и гледаат во далечината, отаде на другиот брег. Девојката е покриена со бело платно и венче црвено цвеќе врз телото.

— Проклето да им е семето! — рече една старица.

— Да се сотрат душманите! — рече друга старица.

— Да не видат бел ден! — рече трета старица.

— Да им се затвори патот! — рече четвртата старица.

— Породот да им се срами! — рече петтата старица.

Погледнавме сите кон затворот, горе таму зад карпата накај градот. Острите агли на сидовите се извишуваа. Само гарвани надлетуваат околу сидиштата. Нема друга птица. Малите окна на келиите се темни. Само по малку се забележуваат железните решетки.

Стариците тивко редат и тажат. Повеќе нема зборови, само придушен плач и шумолење на гласовите.

— Оди кај другарите и кажи им дека ја најдовме — му вели Јоне на Диме.

— Огнен, ти да ги известеш нашите во затворот — ми се обраќа Лито.

— Сега? — брзо му велам и се подготвувам да појдам.

— Кога ќе им носиш храна — ми рече Лито и ме погали по косата. — Огнен, внимавај да не те слушне некој од полицајците. Најдобро е да му кажеш на Павлета за ова... Ти

п а к . . . Кога ќе појдеш кај Златана казамцијата да земаш храна и лекови за затворениците, ќе ти се каже како да постапиш.

Потоа ми рекоа,. ние тројцата да се оддалечиме. Добро чув што рече Лито на заминување:

— Белки ќе се свести народот кога ќе разбере што прават!

До вечерта сите во градот разбраа. Тивко пренесуваа од куќа на куќа; фрлиле девојка од затворот.

Мажите крцкаа со забите.

Жените ги прибраа децата од улица.

Политичките затвореници соопштија: Орда се држеше одлично пред непријателот. Никого не предаде.

Утредента шеснаесетмина мажи заминаа во партизани.

ПРОВАЛА

Одамна беше тоа кога од Организацијата ме проверуваа каков илгалец сум. Првата задача беше да однесам храна на политички затвореник. Преку врската што ја добив се најдов со еден човек, близу до Чинарот, зад куќата на Бекира од Зишан, кај бавчите. Тој ми даде зембиљ со храна, лекови и илјада и осумстотини и триесет левови. Требаше да му ги однесам на Павлета и да му кажам дека сум му втор братучед. Одев така десет пати и сѝ беше добро. Единаесеттиот пат дебелиот полицаец со мустаки, ме погледна напоречки и ми врекна:

— Лажеш, ти не си му братучед!

Потоа ме затворија и ме држеа затворен четиринаесет дена. Агентот, оној душтабанлијата, од кого на сите им имаше влезено страв в коски, ме сослушуваше двапати на ден. Трите дена ме сослушуваше и не покажа никаква грубот. Ми понуди цигара. Откако му реков дека не пушам, ми понуди чоколадо. Одбив да земам. Виде дека ништо не кажувам, ми рече да одам и да помислам. На излегување од неговата канцеларија ме грабнаа двајца полицајци и ме тепаа душмански сѝ додека не паднав во несвестица. Другиот ден, ме викна агентот и ми рече дека ги казнил оние што ме тепаа и ако признаам тој ќе ме заштити. Ме праша дали сум размислил. Кога погвторно не кажав ништо ме предаде на други двајца полицајци. Тие ме тепаа уште посилено. Не можев да стапнам на нозе од нивното жестоко тепање. Сум лежел на каменот во ќелијата цел ден и цела ноќ. Ме потуриле

со вода и дури тогаш се освестив. Над мене стоеше агентот. Ми помогна да станам и ми рече дека е грешка што ме затвориле. На заминување во доверба ми шепна:

— Ти си добро момче. Сега ќе те пуштиме. Ако дознаеш нешто да дојдеш и да ни кажеш. А ако разбереме за тебе дека работиш во илегалното движење не ти гине бесилка. Слушна!

Не му реков ништо и излегов од затворот.

Во таа година точно на Први мај имаше голема рација. Затворија сто луѓе. Градскиот комитет цел беше затворен.

Рекоа: Некој провалил. Кој ли е тој?

Денес е Први мај. Точно на први мај и во оваа година пак имаше голема рација. Затворија двесте луѓе. Беа затворени и моите двајца другари Благоја и Иван. Со нив бев во иста група.

Рекоа пак: Некој провалил. Кој ли е тој?

Со денови немав врска со никого. Што се случува? Дали навистина сите се затворени? Можеби другарите повеќе немаа доверба во мене? Почна да ме фаќа јанса. Му пристапувам на Стефана. Ме попули човекот кога му влегов во дуќанот, трае и не ми вели ништо. Го прашувам дали знае нешто дали има нешто да ми каже, а тој молчи. Повторно го прашувам. Тој ги крева рамениците и се прави како да е нем.

По часовите во дворот на училишната зграда ми пристапува Кузман и ми вели да се најдеме вечер во паркчето крај Езерото, во осум часот. Одвај ми помина попладнето. Иако беше опаано да се чека на едно место, зашто полициските патроли сновеа ноќе и секој им беше сомнителен, дојдов многу порано од закажаното време. Ми олесна кога го видов Кузман како ми пристапува.

— Добивме важна задача — ми вели Кузман.

— Одлично ... А јас помислив дека веќе немаат доверба во нас — му вела радувајќи се.

— Не знам дали е одлично — ми вели тој. — Задачата не е лесна. Треба да најдеме сигурно засолниште за еден одговорен илегалец — ме гледа Кузман загрижено.

— Ќе најдеме — му вела.

— Не е тоа лесно — ми вели Кузман и врти со главата.

— Имам идеја! — талкам со мислите.

— Овие две провали внесоа голем страв кај народот. Нашите нѝ предупредуваат да си ги отвориме очите, зашто куршум ќе работи ... — Кузман како да ми се противи и како да е исплашен.

— Сигурен сум дека Марија ќе се согласи, — му велеам.

— Која ти е таа Марија? — ме прашува Кузман.

— Аптекарката — му велеам.

— Онаа со која се исмејува чаршијата? — се зачуди Кузман.

— Таа веднаш ми рече дека сака да помегне, — се сетив на таа старица.

— Не ми се верува! — се колеба Кузман.

— Ако не прифати, бездруго нема да поткаже — му велеам и сѝ ми зборува дека таа жена е добра и ќе прифати.

На другиот ден заминавме кај неа. Таа се појави со онаа нејзина висока става, облечена во црно, со она пријатно избраздено лице и со некоја необична кротост во очите. Не беше толку стара, колку што покажуваат избразденото лице и побелената коса. Жената нѝ ислуша внимателно и без колебање прифати. Ние неколкупати ѝ повторивме дека е тоа одговорен илегалец и сега тројцата сме задолжени за него. Било што да му се случи ние ќе бидеме одговорни за него. Жената воопшто не се исплаши, не се поколеба и ни рече да го донесеме илегалецот. На заминување ни покажа во која соба ќе спие, како може да се избега од задниот дел на куката, ако некој ненадејно се појави. Ние двајцата се погледнавме и не можевме да сфатиме како може така одмерено и спокојно да се однесува. На заминување ни рече:

— Јас исто така се борам против фашизмот, само од друга причина. Ќе разберете за мене подоцна кога ќе се ослободиме. Можевте и порано да дојдете кај мене да ви помогнам.

Марија изгледаше мошне уверливо. Целото нејзино однесување, едноставноста со која нѝ пречека, она нејзино „за мене подоцна ќе разберете“, имаше тежина.

Изминаа четири дена откако соопштивме дека најдовме засолниште за илгалецот. Двајца повозрасни другари ми пристапија и ми рекоа да одиме кај Марија дома. Таа нѝ пречека со стрпливост и љубезност. Не се навреди што дојдоа и овие двајца. Уште еднаш го потврди она што мене и на Кузман ни го вети. Двајцата другари го разгледуваа станот, сиркаа, премеруваа. Повторно доаѓаа кај Марија со уште еден мајстор. На крајот, со Кузмана разбравме дека под скалите има засолниште колку да може човечко тело да легне. И навистина никој не можеше да дознае дека на тоа место може некој да се крие. Тие двајцата рекоа дека Марија предложила да се направи засолништето.

На петнаесеттиот ден беше закажан состанок во станот на Марија. Заедно со Кузман влеговме внатре. Освен нас, во собата имаше уште четворица. Во аголот крај масата седеше убава русокоса девојка. Се погледнавме и не можевме да им поверуваме на очите. Зар оваа девојка е илгалец! А ние се надевавме да видиме некое мажиште. Дури сега ми стана јасно зошто веднаш ми го прифатија предлогот илгалецот да се засолни кај Марија.

Освен нас двајцата, во собата има уште четворица. Со нив досега не сме имале никаква врска. Тројцата воопшто не ги познаваме. Едниот го знаевме кој е и претположувавме дека работи за Движењето.

Русокосата нѝ одмерува како кој ќе влезе од нас.

Откако влегоа сите и седнавме започна состанокот.

— Дојдена сум по специјална задача — го рече тоа и извади на масата два големи револвера. Металот тропна на масата. Кога ги извади и од каде ги извади не видовме. Од тоа ненадејно извлекување на револверите и од тој удар во штицата, погледите ги заковавме во неа.

— Што си ти? — праша таа.

— Студент — рече едниот.

— Ти што си?

— Ученик — одговори Кузман.

— Ти?

— Студент — одговори вториот.

— Ти?

— Адвокат — одговори третиот.

— Ти?

— Ученик — Ѐ реков.

— Ти што си? — го праша последниот.

— Агроном, — рече тој.

— Јас не сакам интелектуалци, но имам задача да работам со вас — рече таа и нѝ гледаше в очи.

— Како тоа другарке! Тоа не е правилно! — се јави адвокатот.

— Точка! — рече таа. — Ова ви го велам отворено за да се знае од почетокот и да нема недоразбирање. Јас имам искуство со интелектуалци.

— Другарката е во право — се уфрли агрономот. Сите го погледнавме и не ни се допадна неговото однесување. Некако се засрамивме што е тој таков. Во мене се јави некоја чудна одбивност. Не можев да сфатам што значи сето ова. Најпрвин, наместо маж дојде убава жена, која не ми личи на одговорен инструктор, како што разбравме, а сега уште при првата средба пиштоли на маса и ваква навреда.

— Кој не ќе извршува задачи, кој не ќе биде искрен, ќе го застрелам! — рече таа. — Меѓу нас шестмина има еден провалник. Морате сите да помогнете да го откриме. Ако дојде до трета провала организацијата во вашиов град нема да може да застане на нозе.

— Тоа не е во ред — рече едниот студент.

— Тоа не е твое да судиш сега. Кога ќе се открие предавникот, можеби ќе имаш право — се јави русокосата.

— И јас протестирам — се јави адвокатот.

— Тука ќе останеме додека не ја истераме работата докрај — рече таа.

— Јас можам да останам до изитрина. Ќе биде сомнително ако не ја отворам канцеларијата — нервозно рече адвокатот. — Клиентите ќе ме бараат.

— Ти не си ми симпатичен уште од првиот момент кога влезе — му рече таа.

Адвокатот молкна.

— Другаркава правилно ги поставува работите — рече агрономот. — Јас се согласувам со нејзиниот став.

Таа ништо не одговори.

Настапи штама. Таа не гледа. Ние се вгледуваме во неа. Наслушуваме како се разнесува притаеност. Неизвесноста се вгнезди кај секој од нас. Со оваа жена нема шега, Таа е порешителна од маж. Онака кривка, со нежно лице, со долги плетенки, извишена како фиданка, се престори уште понеобична. Никогаш досега не сум имал можност да видам одговорен човек од Движењето. Еве сега, во оваа ноќ, можам да се нагледам колку што сакам. И ја гледам право в очи. Немам од што да се плашам, чиста ми е совеста, а пак нешто ме копка и таа ми внесува некое стравопочитување.

— Вие сите сте биле в затвор. Никој од вас не останал подолго од две недели. Имаме сомневање дека еден сигурно е провалник. Јас ќе чекам да се јави сам, зашто тој во секој случај ќе биде откриен. Ние скоро ќе се ослободиме. Ако се пријави поблаго ќе му се суди, а ако не се пријави ќе го застреламе. Јасно!

Штамата тлее во секое катче на собата. Сите молчине. Таа не зборува повеќе. Нашите погледи се вперени во адвокатот. Тој мрмори и се вртка. Неразбирливо е она што излегува од неговото грло. Шушкави гласот, а на зборовите им е тесно да бидат јасни. Возбуден е и навреден. Нашите зеници се заковани во него. Најстар е од сите нас. На него има облека од скап сив штоф, сошиен кај најдобриот шивач во градов, бела кошула и сина вратоврска. Лути сме на него и сомневањата ни

нагризуваат кон него. Сѝ што допира од него, сето што го забележуваме врз него, сѝ ни е сомнително.

Полноќта одмина. Седиме и се гледаме. Никој не се пријавува.

— Вие двајцата — таа покажува на мене и на Кузман — ќе останете во оваа соба. Другите четворица ќе го чуваат ходникот пред вратата.

— Се погледнуваме со Кузмана. Зошто ние да останеме во собата? Што е сега ова? Зар ние двајцата сме бележани! Целава работа излезе наопаку.

Четворицата појдоа.

— Слушајте вие! — им се обрати таа. — Сите да бидете кај вратата и да ја чувате. Немој случајно некој да се обиде да избега! А сега излегувајте.

Вратата полека ја затворивме. Со Кузмана стоиме до вратата и наслушнуваме. Русокосата почна да се соблекува. Ние се завртевме да не ја гледаме. Слушаме како го отвора коферот и пак го затвора. Сирнав кога ја облечуваше ноќницата. Потоа легна а двата пиштола ги стави под перницата. Просто се вовлече во креветот и се покри. Ние се уште се наоѓаме залепени до вратата.

— Што стоите? Земете ќебиња од другиот кревет и легнете до вратата. Шго стоите како заборавени, ајде! — ќе ни рече и потоа се насмеја широко и гласно. Таа нѝ гледа и откако се увери дека ние не сакаме да земеме ќебе ја изгасна свеќата и се покри.

Ние двајцата легнавме до вратата. На подот има килим, но сепак е тврдо. Дланката под глава не може да ја замени перницата, па како и да е ќе се издржи. Неизвесноста е потешка. Лежиме а сонот не доаѓа.

— Кузмане, што мислиш зошто не остави тука? — го прашувам тивко.

— Се знае — ми вели тој.

— Се сомнева во нас — му велам на пријателот.

— Не — ми вели Кузман.

— А зошто нѝ остави со неа тука? — љубопитен сум.

— Ќе видиш — се потсмевнува Кузман. — Почекај малку и сѝ ќе ти биде јасно.

— Што бладаш ти! — Веќе ме фаќа нервоза. — Зар сме заслужиле да се сомнева во нас. Ние И го најдовме засолништето. А таа ...

— Не е во тоа работата — ме мушнува Кузман в слабина.

— Туку во што е? — се чудам што му значи тоа.

— А ти се правиш удрен. — тука Кузман запре.

— Слушајте вие двајцата! На што ви личам јас, ако не молкнете ќе станам и ќе ве застрелам в чело! — грмна таа и рипна од креветот.

Ние се собравме и молкнавме. Му ја затнав устата на Кузман да не тропне уште некоја. Тој се притаи. Се вслушувам како брзо му отчукува срцето. Ете што направи! Таа ниту спие, ниту е она што мисли Кузман. Точно е она на што мене мислата ми е насочена. Се покажува дека сомнителниот е адвокатот а таа се завртела на нас. Можам да си ја ставам раката в оган дека Кузман е чист. Не би предал човека за што и да било. Повеќе би се посомневал во себе, отколку во него. И ене го, по сево ова, тој заспива и ништо не му пречи. Лежам така и сѝ нешто ми е тврдо. Се завртувам настрана и ја преместувам раката, небаре ќе ми биде поудобно.

— Слушај ти момче, ми вели таа. — Скраси се еднаш! Залепи се до вратата и спиј!

Повеќе не се помрднувам. Со оваа жена нема шега. Не спие и ни диктира секој момент што да правиме. Ако продолжи ова подолго јас ќе излудам. Што жена е оваа? Од што е направена? Кој ја прати тука?

До пред малку беше темно во собава. Тенка месечева светлина се провре низ подотворената завеса. Таа лежи неподвижно на креветот. Главата И се извишила на перницата. Лежи на грб и ти се чини како да е врежана во некој мазен камен. Линијата што И поаѓа од косата преку челото, носот од

устата, сѝ е совршено. Таа нејзина убавина осветлена од слабата светлина ми личи како цвет, опор, оставен некаде и никој не може да го скине, нешто необично, а толку привлечно. Каква спротивност меѓу таа убавина, оваа ноќ и сето она што ќе се случи тука! И што ќе биде, како ќе биде, со кого ќе биде...? Некои претпазливи чекори допираат од ходникот. Што? Некој претпазливо бега! Потоа други претпазливи чекори. Потоа пак завладеа штама. Таа се поткрена и пак легна. Во раката ставена над кебето со кое е покриена го држи пиштолот. Повторно, некој еднадвор влезе во ходникот. Три удари на вратата. Се исправивме двајцата со Кузмана. Таа исто така стана.

— Отворете — ни рече таа и го држи пиштолот в рака.

Влезе едниот студент задишан и рече:

— Избега агрономот!

— Добро. Останете на своите места.

Потоа таа се преоблече. Си ги намести облеките и оние дребнотиите што ги имаше во малиот куфер. Пиштолите ги стави в пазува и на излегување ни рече:

— Растурете се!

— Излезе. Надвор ја чекаа двајца. Замина со нив. Ние отидовме дома и не излеговме два дена.

Другиот ден се расчу низ градот дека агрономот го стрелале некои непознати близу до карпата кај поројницата. На закопот му биле полицајци и окупаторски чиновници.

Веднаш потоа со двајца наши другари заминавме во одредот. До ослободувањето, разбравме откако се вративме, немало никаква провала во градот.

З В У Ц И

Планината си ја одмора снагата од зимската тежина. Водите поитуваат по стрмните падини избраздени меѓу тркалезниот камен. Мразулест укирт одвај се одржува на крајчињата на коритото. Утринската магла предолго тлее во доловите, на височинките, по оголените стебла. Сртовите дури до пладне остануваат слеани во оловната боја на облаците.

Селото стапнало од дамна на оваа планинска висорамнинка со раштрканите домови, широки дворови, некогаш со звуци на јагниња во ова време, со бучна детска игра, со викотници на овчарите и домаќините, сега исполнето со штама и страв.

Во куката на стариот Чудо Чудов, работлив и благ жител кон кого што имаат почит сите од селото, како што имале почит кон татко му Климе, кон дедо му Науме и кон стрико му Трајан, се криеме ние осуммина.

И не еден ден, не два. Еве не тука со месеци. Чмаеме во ова селска одаја. Зошто се криеме тука? Дали бевме нешто или одиме за да изгориме?

Молчи денеска како и вчера, како и завчера. Не брзаме да зборуваме, зашто имаме премногу време. Времето ни е попусто богатство.

Постојано се вгледував во целта што ме подгонуваше и хранеше. Што е тоа? Тешко можев да си го објаснам. Верував во нешто свето. Се чувствував премал, ништожен, а мислев дека можам нешто да направам заедно со овие луѓе. Ке сетев некоја чудна возбуда и верување. Малу светлина допираше до мене, а јас ја сеќавав. Таа како да беше близу до мене а наедно како да

сакаше постојано да се оддалечува. Тоа не беше раскинување со животот иако беше доближување и оддалечување од него. Да не е ова само игра, некоја улавштина од игра? Си зборував во себе: чмаеш, лежиш, ништо не правиш, исчекуваш. А што ќе биде денеска, утре, задутре? Како ќе продолжиме? И повторно: ќе се јави оној вистински ден не брзај . . . Верувај патот ќе те одведе кон вистинската цел. А што ќе биде со тебе? Не знаеш од каде ќе стасаш, а толку бесмислено го ризикуваш животот. Има ли нешто поголемо од тој единствен подарок — за човека, од таа неповторливост на животот?

Но, кој можеше тогаш да сфати што е тоа искуство, животна можност! Ке почнев да ги откривам првите љубопитства и пак, неусетно се враќав таму каде што сум. Не, јас сигурно одам по правиот пат, без оглед што сме малкумина. Патот слабо го изодуваме. Забуна, сигурно, не е: тоа не може да биде. Ме крепи голема идеја. Што ќе стане ако нѝ тишти темнината што ја донесе туѓинецот, пак си зборував самиот со себе: со шумолење ќе внесеш нови звуци, не брзај, како повев ќе донесеш нови убави денови — совладај се, како чекор ќе зачекориш со другите луѓе во слободата — колкумина ќе треба да изодат до тоа сонце; не е ли најважно што ја засакав и засонував таа убавина за која сонувале заточениците и испеале песни што се паметат.

Еве, веќе две годишни времиња, ние навистина чмаеме во оваа одаја, но имаме пет книги.

Се читаше отпрвин брзо. Секоја страница просто ја голтав. Толку пати ги препрочитував книгите, зборувавме за нив, се воодушевувавме од јунаците, возбудата растеше во нас. Два месеца има како не ги читаме зашто ги знаеме веќе наизуст.

Долго никој не нѝ посетува.

Никој не мисли на нас!

Зар сме му некому потребни?

Зошто сме тука?

Дали има некој кој мисли на нас?

Можеби сите од Организацијата се ликвидирани?

(Имаме седум пиштоли, еден шмајзер, пет бомби и три ножа. Ни рекоа дека сме одред.

— До кога ќе чекаме вака — ќе рече Стојан по којзнае кој пат. — Време е нешто да преземеме.

— Тоа не е наша работа — строго ќе се јавеше Ванчо.

— Нашата судбина е неизвеона — гледаше вкочанетиот Методија.

— Другарите знаат што треба да се прави — развлечено ќе промрмореше Трифун. — Со врела глава не се урива држава.

— Една рака луѓе сме. Што можеме да направиме? Ќе пропукаме покрај село или некаде на патон на неколку војници и потоа каде ќе одиме? — со несигурен глас се јави Крсте. — Им се товаривме и на Чудовци, си зеdoa белџа на глава со нас, та ни вamu е, ни таму.

— Не е наше да судиме, човеку — ќе рече Коста, сигурно и пак ќе молкне, како да е роден да не потклекнува.

— Наше е да истраеме и да го сочекаме вистинскиот миг. Ако е до мене, јас сум за акција — одмерено и сигурно ќе рече Ванчо.

— Што ќе биде со мене, та било, та не било, само мене умот ми е во куќата. Што ќе прави домаќинката без мене. Што ќе прави онаа сурија дечиња без татко? — ќе рече срамежливо Методија.

— Што ќе биде со сите нас? Зошто така не помислуваш — се јавува темен и со горчина Стојан.

— Методија, ти си по малку опортунист. Веќе две и пол години како талкам оддалечен од моите и издржав, ти седум месеци си излезен од село, кога нема полски работи и постојано ни фрлаш прав в очи што ќе биде со тебе и со твоите — со прекор, но и со извесна претпазливост му се обраќа Трифун.

— Кога би правеле нешто и мене не би ми текнувале вакви работи. Да си војник ќе напишеш писмо, ќе добиеш писмо. Вака, не си ни едно, ни друго. Чекање и пак чекање — по малку ќе ја разбие штамата Методија.

— И ваков живот е подобар од смртта — се јавува одвај чујно Цвета.

Потоа со денови немеевме.

Во меѓувреме двајца се разболеа. Снагата на сите им беше омелушена. Сонот на никој не му доаѓаше. Телото беше одморено, а ни малу свежината не го мамеше сонот. Но, на сѝ му има крај. Една нојќ сите бевме заспале со тврд сон. Не спиеа само Ванчо. По полноќ го разбудил Стојана и му рекол дека ќе слезе в град да побара врска. Го заколна да не кажува сѝ додека нс се разбудиме сами.

Поминаа шест дсна.

Домаќинот, нашиот добар стрико Чудо, тивок и со окриен страв во очите за нас и заради неговата челада, ќерки и синови, за внуцињата што не можеш да ги доброиш и уште толку први роднини; уште повеќе се исплаши кога разбра дека Ванчо слегол в град.

— Ќе го фатат пците. — рече Чудо и ни подаде јадење за тој ден.

Сите молчине.

Веќе не чмаеме.

Кога неспокој ќе те обземе, минутите ги заменуваат годините. Сѝ наеднаш ќе ти проработи дури и некое непознато сетило.

Пак слушам шумови и пак сум самообземен. Ја чувствував планината. Ги сеќавам шумовите што навјасуваат полека со пролетните денови. Не татувајте години, ќе дојде некоја промена! Ние ќе појдеме по патот што ни го покажува онаа непозната светлина до која не допревме. Не тагувајте години на младоста, одиме да изгориме. Та што ако нѝ нема! Не тагувајте мои години! Не тагувајте наши години! Што ако утре не забораваат! Што ако некој утре рече би можеле поинаку! Што ако утре некој нѝ прекори? Што ако речат не беа мажи!

На деветтиот ден приквечер влезе Чудо со еден непознат Дојденец. Ни рече дека е заднинец од градот. Тој низок човек со живи очи, ни раскажа сѝ што се случило со Ванчо.

Излегол оттука, онака како што беше облечен, во патики, со сини панталони и со излитена виндјакна. Пиштолот го имал во џебот од пантолоните. Тргнал по патот кон градот. В рака држел ластегарка. Излегол по долго време низ планинската широчина, бездруго се радувал и трчал весел низ шумата. Се надевал дека ќе стори нешто за нас, за себе. Итал да побара врска и којзнае дали знаел точно каде оди. Врската што ја знаеше беше стара и да успееше да дојде до адресата и до лицето, како што разбравме подоцна, сѝ ќе беше залудно, зашто таа врска беше откриена и разбиена. По патот го сретнале двајца полицајци. Веднаш се сетиле кој може да биде и го запреле. Го виделе блед и брзо им се сторил сомнителен. Му побарале „открит лист“. Наместо тоа, тој го удрил полицаецот со ластегарката и се обидел да го извади пиштолот. Другиот полицаец се фрлил врз него и го совладал. По малку и удрениот полицаец станал, му ставиле лисици и го спровеле во Централниот затвор.

Од оние што им носеле храна на затворениците се разнесе дека Ванчо бил многу мачен. Велеле, такви маки во тој затвор никој не видел за овие две години. Кутриот Ванчо на осмиот ден, додека агентот што го сослушувал влегол во соседната канцеларија, а тој лежел на земја претепан, со подуени нозе, со посинети раце, со искршена глава, со синевици во глобовите, собрал сили и се фрлил од третиот кат. Целиот град се потресол од смртта на Непознатиот, што бил од некој подалечен град. Никој од жителите не разбраа кој бил тој, но сфатија дека нешто големо и необично се случило.

— Дојден сум со задача да ве префрлам на друго место. Подгответе се, веднаш поаѓаме — рече отсечно Дојденецот. Цвета седеше како исплашена срна во аголот и рече:

— Да одиме!

Методија и Крсто најбрзо беа готови. Ги обзеде леснина. Дали се надева на промената? Патот ли ги водеше кон селото? Од човековата вистина нема ништо поцврсто. Тие сигурно се радуваа дека можеби ќе бидат поблиску до домот иако не знаеа

во која насока ќе одиме. Ние другите не можевме да го сфатиме тоа и полека почнавме поинаку да гледаме на нив. Трифун, преполн со горчина, изобразен во лицето од годините и патилата, со напластено сеќавање на беден селанец, искусен, сигурен, оддаваше впечаток на човек кој е решителен иако не бевме уверени дека многу нешто му е јасно. Тој не брзаше со подготовките. А ние а брзале, а не брзале, ништо не се менуваше. Немаше многу што да се зема. Во торбите приправени-недоправени, што ни оддалеку не личеа на војнички ранци стававме леб и сирење што ни ги даде Чудо и како мачки се провревме низ малото вратниче. Стрико Чудо нѝ испрати прилично, сѝ таму до бавчите што ги затвораа високи тополи. На влажната мека земја од градините со изгниени траги од плодовите се прегрнавме со него за да продолжат долго во нас неговите топли зборови:

— Добар ви пат! Ако немате каде, мојата порта секогаш е отворена за вас.

Одевме цела ноќ низ стрмнината. Дојденецот одеше претпазливо, сигурно и со познавање". Јас одев по него, потоа Цвета; по неа другите. Последен одеше Трифун, кој беше највозрасен и по мислењето на Дојденецот човек кој сигурно нема да задреме или да се премисли. Трифун го носеше шмајзерот.

Со месеци чмаевме во онаа одаја на Чудо. Бевме поднадуени, бледи, изнемоштени, некадарни за ваков долг и неизвесен пат. Првите километри некако со пренапната волја, со надеж дека некаде ќе се стаса, некако ги поминавме.

— Каде треба да дојдеме? — му пристапи исцрпената Цвета на Дојденецот.

— Отаде реката — Ы рече Дојденецот и со шепотење Ы покажа да влезе во колоната.

Уште пред да се јави муграта со засолнивме во густе врбјаци до реката. Од ова место змијулеше подлокан селски пат. Од трите страни до местото, каде што лежевме преморени, заобиколуваше мочуриште.

Молчевме припиени до влажната земја, сигурни дека во вечерината кога ќе треба да се тргне до половината не ќе можеме да го продолжиме патот.

Дента ја минавме во исчекување на самракот. Минутите до последното стемнување беа најдолги.

Брзо го напуштивме местото; го преминавме мостот и тргнавме по левата страна на реката. Чекоревме тромо, безнадежно но некако колоната беше во движење. Пополека, како што се влечеше нашата нема колона, брегот беше се потешок и стануваше непрооден. Ниските обувки одамна се неудобни, а низ овој камен што е покрупен и поостар, одењето е потешко.

Патека немаше, по темната ноќ што нѝ затскриваше од заседи какви што имаше повеќе и насекаде и кои, за среќа, ги одминувавме, одвај успеавме да напредуваме. Како го совладуваме тешкиот пат, така сѝ повеќе ги гледавме острите карпи што надвиснуваат над нас. Коритото на реката се стеснуваше. На крајот стигнавме пред влезот на клисурата и не можевме понатаму. Безизлезноста на нашата состојба, неизвесноста, талкањето да се најдеме како луѓе што го ризикувале животот за големата идеја се мешаше постојано со маката што нѝ водеше по овој стрмен пат. Снагата беше изнемоштена и само вербата да стасаме до целта можеше да биде посилен од нас.

Немаше каде понатаму. Запревме пред непреодноста меѓу високите карпи, брзата и голема вода. Ноќта ја минавме припиени еден до друг. Не смеевме да запалиме оган, а толку ни бараше топлина снагата.

Осамна, по долго исчекување. Изгревот, се чини, тука не допира во раните претпладневни чаоови. Се креваат високи црни карпи. Иако можеби никогаш тука не стигнале Маври, не попусто по нивното се вика ова место.

Во оваа пустелија прекратија претпазливоста и стравот. Брег веќе нема за нас, влегуваме во реката фатени цврсто. Исцрпеноста се бори со студенилата и со брзаците до недоглед,

а излеговме пак на брегот таму кај малиот водопад, каде што се донесе одлуката да ја почекаме ноќта. Заспавме иако од нас тече вода. Почна да се вовира онаа злокобница во снагата, што никој не ја сака, а што доаѓа сигурно и се вгнездува без да ја сетиш. Ќе се вовре во тебе и никогаш нема да ја истераш и попусто ќе биде сѝ.

Кога тргнавме по третпат, Дојденецот кој го познаваше добро местото и кој највешто се движеше ни соопшти конечно:

— Одиме во манастирот Свети Арханѓел. За три-четири часа ќе стасаме.

Полесно одевме по брегот, кога прекратија високите карпи онака стрмно забуцани и извишени од реката до височините над неа. По широчинките, по влажниот песок, чекорите беа тешки и пропаѓавме до глуждовите. Се надеваш брзо ќе се стигне и си велиш има крај, а пак само нови премрежиња.

Од десната страна на брегот, малку подзасолнато ми се стори како да го гледаме манастирот.

— Ова ли е? — праша другарката Цвета и покажа во насоката низ полупрозирноста.

— Не, тоа е стара кула — рече Дојденецот. — Има уште да одиме до манастирот.

За изморената колона беа премалу четири часа. Ние одиме со испокинати обувки повеќе од десет часа. Немаме осет и мерник за времето и заморот. Згора на сета мака почна да врне дожд, мал дождец на кој би се радувале, ако би биле во поинаква положба. Ние мажите и така и така, но кутрата девојка Цвета, никој не можеше со ништо да ѝ помогне.

— Овде врне со усул за карпиве. Таму долу, во нашено поле, за непендек или порои или суша — ќе рече Методија со нескриен бол.

— Пред една поројница заитавме од височините. Дојденецот ни покажа да се искачуваме по стрмната патека:

— Горе е манастирот!

До самоти манастирот стасавме и не го забележавме. Сместен во густа шума, беше се загнездил неосетно, како заборавен од сите луѓе на светот и од вековите.

„Зар и ова ќе го доживееме! Вака ли ќе војуваме" —си помислив, а друг излез немаше.

Пред нас со силен шум се отвори изшиената порта на манастирот. Излезе отец Исаија, кој ни се престапи како „некогашен Рус" и не одведе до плевната. По него одеше или се тетеравеше повеќе на левата страна едно момче со грпка извиличено и се смееше налудничаво.

Проговорија нешто со Дојденецот и не сместија во плевната во која само околу половина копна сено ветуваше тонлина за снагата и за сонот а штитарница од сите страни со продуви, само заоолниште од дожд.

— Овде сега сите ќе се плашине и сите ќе гладуваме — рече отец Исаија. — Па што ќе даде Господ!

Дојденецот замина и ни рече дека ќе бидеме известени за она што ќе биде наша задача понатаму.

Останавме сами во оваа пустелија, згнетени во оваа меѓа од неизвалканост, меѓу сосипаните сидови и изморените очи на светците од фреските заедно со калуѓерот како проклетство во овој непознат планински кат.

На третиот ден Методија и Крсте почнаа, онака како одоколу, пополека да потпрашуваат, да предлагаат. По два дена рекоа отворено да го замениме манастирот со нивното село до кое прекутрупа има само осум часа одење. Ние отпрвин молчевме и потоа почнавме да се расправаме, никој не се согласи да замине. Почнаа и расправи. Трифун ги искара двајцата и ги нарече „ситносопственици", кои немаат ништо заедничко со Револуцијата. Тие го навредија и му рекоа дека е бездомник и дека не знае за топлината на домот и за семејството. Ова многу не раздели со нив, а и Методија и Крсто се повлекоа во еден дел од плевната. Трифун шепотеше во сонот дека ќе ги застрела. На сите ни беше мачно. Стојан ги навреди, а тие му рекоа да си ја гледа својата мака. Коста збираше зер во

себе и имав впечаток дека може секогаш да им го впери пиштолот, и не сакаше да се расправа за да не го предизвика гневот и тој онака безразложно да го натера да притисне на чаркот. Стојан и Коста неколкупати се здоговоруваа шепотум и беа многу лути. Ноќта со заморот ги успокои сите.

Во осамнувањето Трифун се развика на сите страни.

— Дезертирале! Синоќа им беше ветен куршум, куртулија,

Трифун се фрли врз сеното и преташе удирајќи се по глава. Отец Исаија уште повеќе се обеспокои. Нарамн торба И рече дека ќе оди да провери дали Методија и Крсте ќе одат в село и дали по нив нема да дојдат војници и контраши, кои досега двапати доаѓале да го претресуваат манастирот барајќи илегалци.

По три дена дојде момчак, по име Мите, на неполни шеснаесет години, донесе торба со јадење, шише ракија и голема погача прекршена на две, завиткана во голема шарена шамија:

— Тате ви го праќа јадењево и многу поздрав и... Ние сме голема рода, рече тата, тој и јас сме најголеми мажи. Тате ви порачува ако ви треба уште еден маж да останам со вас.

Сите го гледавме момчајот исправен како ластар, со кревок глас, сигурен и со убава коса. Ниту се исплаши од нас, ниту пак му се стори нешто невообичаено кај нас. Се однесуваше со леснина како да е со блиски и со насмевка и песничка, поттрчнуваше низ патеките на планината и крај реката. Дали е тоа онаа природност со која селското дете им пристапува на сите нешта и на секоја појава гледа како на нешто обично, природно или нешто ли но негово? Ако човек нешто прави, с'и му припаѓа нему, а особено ако негов најблизок го прифатил во тоа нема ништо необично. Него љубопитство до колку се јавува не оди по секоја цена да изненади, туку природно се претвора во неосетен човечки допир.

На другиот ден стигна отец Исаија. Уште од дворот викна:

— Бегајте! Во манастирот Свети Марко фатиле ваши другари, Игуменот, отец Јероние е стрелан заедно со тројца ваши. Сатаната влезе во бојните домови!

Потоа отец Исаија не избираше зборови. Исфрлаше пцости, се крстеше и трчаше гневен низ дворот и никаде не најде спокој.

Се собравме и се здоговоруваме што да правиме. Ништо не можеме да смислиме. Немаме никаква врска. Дали да останеме уште некој ден? Тука не можеме да останеме. Можеби некој треба да појде и да побара врска? Каде? Сите велиме: можеби отец Исаија лаже, но ако човекот ја зборува вистината? Дојденецот немаше да не доведе тука во ова отпатно место кај отец Исаија, ако Организацијата немаше доверба во него.

Најпосле одлучивме да се вратиме назад во одајата на Чудо, на планината, каде што ја поминавме есента и зимата и дел од оваа пролет, на онаа планина, во која почиваат моите спомени од детството.

На момчакот Мите му рековме, ако сака, да си оди дома. Трифун, колку што го напаѓаше татко му Методија, уште повеќе имаше топлина за малиот. Не го остави ни еден момент сам, му раскажуваше долго и го придоби. Малиот Мите не сакаше да се оддели од нас и ни рече дека ќе појде со нас за да ни го покажува патот.

Пред разлеаната колона одеше најновиот член на одредот, Мите. Неговата жива насмевка, неговите крепки чекори внесоа нов живот меѓу нас. Тој како да се поигруваше по стрмните врвици со лесните стапувања. Дојденецот не водеше по долните катови, по клисурата на реката. Мите тргаа по друга насока, Ни рече дека ќе биде малку напорно, ќе треба да се искачиме близу до највисокиот врв и потоа од него да тргнеме по венецот на Неговата планина и ќе стигнеме, помислуваме, до падините на Нашата планина, во малото село, во топлиот кат кај Чудовци.

Во торбите имавме дел од погачата што ја донесе Мите, единаесет коцки шеќер, грст тутун, оружјето со нас и избројани куршуми.

Првата ноќ придружник и помошник ни е месечината. Се искачуваме угоре. Врвица има само овде-онде. Шумата е густа, со тенки стебла, само вешт човек може да насети најпроодни места. Тенките жилави гранки не удираа по лице, ни ја кинеа облеката, тенка и неотпорна на трнот и за студот. Со раците правиме пат, го потфаќаме жилавото пратје, си помагаме и некако напредуваме. Пред осамнување запираме пред големата пештера и се предложи да ја минеме ноќта тука.

— Да си починиме малку и да продолжиме, — со тенок глас и со насетување на нашата состојба ни се обрати Мите.

— Нѝ гонат војници — му велам на Мите и сите го гледаме момчакот вчудовиден.

— Зошто да нѝ гонат. Ние ништо лошо не правиме? — ме погледна Мите. — Добро како ќе речете, вие подобро знаете.

Денот одминува. Молчејќи секој го доживува. Никој не бара храна. Секој знае дека утре, задутре, по некој ден ќе биде попотребна.

Вечерта поранивме. Страв се воврела во сите Цвета по неколку починки се доближува до мене и нејзиниот немир ѝ отчукува силно во градите. Лицето ѝ е преплашено, од бледилото ништо друго не може да се препознае.

Стојан оди напред. По него е Мите. Стојан предложи, иако нѝ води Мите, не е добро дете да оди напред. Мите со шепот му покажува каде да оди, потскокнува пред Стојан и пак застанува зад него.

Шумата се разретчува. Низ белузлавата слаба полутемнина се забележува широчина. Секој се надева, Стојан ќе објави кратка починка. Наместо тоа, се чу придушниот и отсечен глас на Стојана:

— Лежи!

Стојан легнува брзо на земја. Сите лепнуваме за миг на земја. Се слушаат гласови на прекор на туѓ јазик. Забележуваме војник, потоа уште еден. Некој некого го кара. Сосема чисто се гледа митралеско гнездо со тројца војници на работ на

широчинката, двајца стојат, еден седи. Ако не беше Стојан претпазлив ќе нѝ напрева поснопица.

Постојавме, лежевме; војниците постојано врвеа и се движса.

Расправијата меѓу нив е сѝ побучна. Тивко, со лазење се повлекуваме назад. Се враќаме колку што можеме и заобиколуваме голем дел од местото, каде што беше заседата.

Поитавме со трчање. Мите пак се најде на чело на колоната. Заобиколувањето нѝ чинеше скоро два часа одење; повторно се одеше низ густата шума. За миг ќе ни се стори дека сме сами, а нешто ќе шушне отспротава. Бегаме в лево и пак се враќаме назад. Штотуку ќе ни се стори дека сме далеку од потерата — ќе допрат шумови околу нас, постојано бегаме како поулавени.

— Да се искачиме на врвот! — викна Трифун. — Војниците се плашат да дојдат горе!

Уште тој не дорече се вслушуваме во војнички чекори насекаде околу нас. Никаде пристап. Се вртиме во круг. Војниците се околу нас. Припиени сме за миг до стеблата. Како да растеме со нив залепени и со најбавно дишење. На неколку чекори по патеката минуваат војници и нѝ одминуваат. Војниците и покрај сите зла се најмногу обични луѓе и тие се плашат да влезат во густата шума, наредба е наредба, само и животот е мил.

— Да одиме нагоре! — извикаа двајца кога одминаа војниците! — Да одиме на врвот! — извика Цвета. — Кон врвот сите да побрзаме! — никој не помислуваше дека врвот е гол.

Заморот е меша со сознанието: дојде крајот, а ништо не сторивме. Што се може против оваа голема војска? Обрачот се стега околу нас. Нема веќе страв во очите. Сѝ што имаше во нив пресуши. Очајот се меша со немоќта, а пак, нешто те води напред. Никој не рече да запреме. Сите шепотат:

— Кон врвот! ...

Чекориме.

Постојано поттрчнуваме кон стрмнината.

Околу нас крстови, гробови, черепи, окопи, шрапнели од сите војни. Една коска **И** се исклештува на друга, ние сме меѓу

нив. Разголени коски од високите планински дождови. Врз нив стрелал секој и молњите ги оставаат на мира.

Се искачивме на врвот.

На ова место на дамни и скорешни војувања чакалите ги исчистиле труповите, останале трагите на безумството на војските.

На врвот широк плочник од изделкан камен, на место поголеми квадратести камења што требало да послужат за градба.

Секој како да чувствува дека стигнал до целта. Лежиме или седиме на камењата и на плочникот. Малиот Мите седи до мене и ме гледа верувајќи во мене, благо доближувајќи ми се.

Гледам мои луѓе до мене по сѐ. Овие чудни лица, овие неспокојни очи каде се загледани? Сите сме завртени кон секого. Никој не зборува. И понатаму седиме или лежиме, а зениците ни се преточуваат во непознатото што ќе дојде во следниот миг.

Малиот Мите онака клекнат и веќе припиен до мене вади од торбичето шупелка. Ќе ја допре, ја врти и ништо не се обидува со малите прсти. Му ја подавам раката и ја земам. Ја допрев до усните и полека се јавија први звуци. Мите се зарадува. Шупелката подзеде цела мелодија. Сите очи појдоа накај мене. Јас патувам заедно со нив и со мелодијата, од овој врв до сите сртови отспротива до оние што не се гледаат, се вовирам во доловите. Талкам по детството, до блиските, крај изморените села, по неспокојните градови, доаѓам до сите мои другари, ме обзема радост и заборавам на сѐ тука околу мене. Сите забораваја и се отпуштија. На плочникот започна игра како на лилјани. Отпрвин претпазливо како кренати од дремливост или од сон, сѐ поубаво, секој за себе и сите заедно. Шупелката продолжуваше да ја ткае мелодијата. Мите беше пререкен. Врвот, плочникот и гробиштата се престорија во песна. . .

Одоздола припукаа.

Песната и играта стивнаа.

Војниците ни се доближуваат.

Сите слегуваме од плочникот без наредба.

Војниците се близу до нас.

Силни истрели.

Оружјето на војниците е надмоќно.

Гробовите се по едно живо тело придодадено денес се претвораат во два гроба.

Одредот е во акција.

— Напред другари! — викна Стојан.

— Удрете! — викна Коста.

— Сверови! — се јавува Трифун.

— Гадови! — шепоти Цвета.

Никој не вика. Тивко е. Не, некој зборува така ми се пристори. Мртвите зборуваат. Мите лежи до мене. Останавме само двајца. Мите е ранет во устата. Го кренав на раце и појдов кон Изгревот, да запалам оган за овој ден, за да испеам молитва за другарите, да го носат нашиот несопој и нашата младост до век.

Звуците на шупелката ја исполнија планината. Таа се одгласува и ден-денес, во неа не стивнуваат мелодиите. Се разнесува меѓу лисјата, ги обвива стеблата, полазува по листот што се напластува секоја есен и остава по некоја трага, се извишува и не исчезнува сакајќи да ѝ останат верни нашите години, што не ќе тагуваат.

МОЈОТ ДЕН

Човек еднаш во животот ќе го направи она што само во сонот е кадарен да го доживее како можно. Душата, срцето, снагата, решителноста еднаш ќе добијат крилја, а не си сетил како ти дошло тоа! Еднаш стануваш силен како за мнозина. Чудно, од каде доаѓа тоа? Понекогаш помоќен си од дузина луѓе. Не знам што е тоа? Не можам да си разјаснам како се случува. Ќе ти дојде неусетно. Вднаш ќе се случи. Брзо ќе мине и трае долго. За него долго се размислува. Тој длаби во тебе, не те напушта. Постојано го гледам во себе, му се навраќам. Ниту се готвиш за тој исклучителен ден, ниту можеш потоа да сфатиш како дојде сето тоа, ниту пак може да се повтори. Не знам како да ја наречам таа моќ на човека што го прави невозможното. Еднаш го почувствував тоа. И да не беше многу нешто што се случи пред и по тоа, тој миг е долг како денот, денот како година, а годината се престорува во некоја смисла за цел живот. Навистина еден миг можел да биде рамен на цел живот. Тогаш човек сфаќал колку е мал и колку во исто време е голем, колку е слаб и колку е моќен. Порано, не можев да бидам умен дека на синот на Стамен од тоа наше тивко уличе, ќе му се случи да доживее нешто несекојдневно.

Секој човек има свој ден. Јас еднаш имав свој ден. За тој мој ден чувствувам потреба да им раскажам на сите луѓе.

...Одиме крај брегот на Езерото, не кај нашето, кај она преку Галичица. Чекориме внимателно за да не нѝ сетат. Оддалеку мижуркаат светилките на рибарското село. Темно е

наоколу, отсекаде демне неизвесноста. Високо горе треперат ѕвездите и како да нѝ викаат:

— Дојдете ваму, дојдете кон нас!

Десетината на одредот оди изморено. Чекорите ни се кратки. Секој е претпазлив. Не верувам на секоја педа под нас, околу нас. Им шепотам на другарите да внимаваме. Еден вели:

— Не претерувај.

Откако дојдов во одредот не ми влегува в глава зошто носиме толку големо знаме. Ние не сме војска која парадира на плоштадите. Го сакам нашето знаме и го носам во срцето. Многу нешто ме возбудува кога го гледам. Црвено е како бојата на животот, како огнот, како вжареното небо, како врелината на нашата крв. Сме ја послале и љубовта и бојата на животот врз платното. А ѕвездата со бојата на сонцето што постојано чекори пред нас и ни го покажува патот и дење и ноќе, за првпат е наше верување. Сето тоа е длабоко во мене. Само не разбирам зошто е потребно да биде извишено и непријателот да го види од далеку. Ние сме војска што се вовира во облаците, што се провнува меѓу заседите. Ние малкумина влегуваме во осило од туѓински војници. Со нашиот од ги возбудуваме, ги плашиме, ги гониме, не ги оставаме сонот да им биде здрав. Зар не е подобро знамето да го симнеме од високиот стап и да го носиме во срцата, како што го носиме сите. Зошто да им велиме:

— Дојдете! Видете не! Пукајте во нас!

Тивко влегуваме во рибарската куќа. Неколку старци со потемнети лица, со смежуркава кожа, испиени глобови на очите како сеништа се поздравуваат со нас. Ни подаваат нивички, тие ситни солени риби и сув домашен леб. Лапаме изгладнети и знаеме дека потоа ќе пиеме вода до ненасита по сите извори. Ние рековме дека сме изнемоштени и дека ќе ја преспиеме ноќта а рибарите нѝ посоветуваа:

— Бегајте! Целиот брег е опкружен со војници. Ќе ве префрлиме со чуновите на другиот брег.

И ние многу брзо заплотивме по водата на Езерото. Темнината ги крие чуновите, а чие легнавме во нив и молчиме.

Рибарите вешто веслаат со големите дабови весла. Да не им поверуваш на ушите колку тивко заронуваат и не шлапкаат во водата. Во непроѕирноста забележувам како одминуваме крај малиот остров со стрмни високи брегови врз кои исчезнуваат брановите. Како да излегува од дното, таму, среде во чунот, трепери блага мелодија. Малку ќе потчујам и потоа не допира до мене. Тоа некој тивко пее. Песната не ја знам. Се вслушувам во неа и сѝ ми е мила. Нема зборови. Нешто шумови. Грлото придушено И одзема многу нешто на песната и таа трае. Мелодијата излегува без збор, постојано се обновува и пробива сѝ подлабоко во мене. Патува, се развлекува, се меша со бранот се притајува таа мелодија и се загнездува длабоко во душата.

— Каква е оваа песна? — прашувам низ шепотот кога оној прекрати.

— Наша, партизанска. Не прекратувај ја. Слушај! — ми вели оној до мене. Молкнав засрамен. Се чувствувам виновен. Од мојот шепот се скрши песната. Пак ме обви тивкост. Чуновите пловат. Веслата се забуцуваат бесшумно. Водата кај ниските клунови на дрвените чунови плиска. Ние и водата оме стопени во едно. До пред малку во душата ми беше лесно, кротко, мило, а сега ме опфати неспокој што ја прекратив песната. Тој убав глас, таа тивка мелодија, песната што толку ми се допадна, се разлеа, потона во водата. И тој ден не може да се заборави. Таа песна се престори во некоја наша маѓија. Во Ехловец ги гледав ранетите. Тие лежат во земуницата. Болничарката Јасна нема превивки, нема лекови. Ранецот И е празен. Ќе ги повика ранетите надвор. Како сеништа излегуваат и се збираат околу неа. Не се пали оган за да не ја забележат болницата непријателоките војници. Се збрале во круг сите со поткусени нозе, без раце, со болки во градите, во главата, во лицето. Јаона почнува да пее. Нејзиниот глас е мек, свонлив, кревок, тивок, полазува по тревата, по лисјето, по гранките, допира до виосоката стрмна карпа и се враќа збогатена, поширока, помила. Ја подземаат сите. Погледите им се извишени. Длабоко внатре во душата им се олеснува. Болката се

подзаборава, стивнува, полека ја снемува. Раните побргу заздравуваат. Нема лекови, нема хирурзи, нема кревети, а болницата со песната и со Јасна ги залекува раните. Партизанската песна нема само мелодија и текст, обичен, наивен, испеан од некогo вчера. Таа има нешто помеѓу нив што не е ни мелодија, ни текст, а што заедно ги спојува во нашето поголемо, во верување, во човечка топлина.

Брегот по малку белузлави. Рибарите веслаат пополека. Сите почекуваме. Дали е празен брегот? Има ли таму некој? Дали демнат нечији заседи.

Чуновите допреа и загребаа во песокот. Излегуваме поднаведнати и легнуваме на влажтаиот брег. Рибарите без зборувања веслаат наназад и исчезнуваат во широчината на Езерото. Темницата ги собра и ги одвлече од нашите очи. Притаени ги восприемаме сите шумови и звуци околу нас. Се крева знаменосецот и поаѓа. Високо над нас црвеното платно е темно, малку растреперено. Сега ми изгледа дека е потребно да биде извишено. Некогo чувство ме обзеде дека ние личиме со знамето, и дека тоа е некој наш извишен поглед. Сфаќам дека кога бевме на оној брег немав право. Дали бев толку изморен, неспокоен или лошо мислев. Но сигурно знам дека немав право.

Влагата се шири и влегува во коските. Се искачуваме постојано пругоре. Пред нас е густа шума. Овде-онде стапнуваме во снегот. Земјата е влажна. Мали шурки низ разбраздената земја патуваат надолу. Гранките и лисјата не удираат. Насетувам, вдишувам, се радувам и би сакал да викнам:

— Колку е убава пролетта! Зошто оваа војна ја валка.

Шумата е проретчена. Долу, ниско крај нозете маглата е сè попросирна. Денот се мачи да се покаже. Муграта ќе трае долго. Дали воопшто ќе се раздени? Допира остриот глас на заменикот на командантот да се разретчине и да бидеме уште попретпазливи. Чевлите ни се мокри. Како може со овие тешки обувки да се чекори тивко? Кој може да оди на прсти по толку долг марш? Не сме се собуле со денови. Веќе никој не е до мене. Само овдере-навреме по некој крцкот по сувите гранича ни

кажува дека другарите се околу мене. Но колку ќе можеме да одиме вака раздвоени, а да не се изгубиме. Командирот не рече овој пат ништо каде ќе отстапуваме до колку ќе дојде до судир. Да беше барем малку видлив дискот на месечината, ќе може на разретчените места да ги гледам силуетите на подвижните тела на другарите. А вака планината нè стопа во себе. Не гледам а чувствувам. Се шири мирис на планински чај меѓу камењата. Смреката се заплеткува меѓу нозете и иглички се забуцуваат во месото под тенките испокинати пантолони. Нејасни звуци се носат низ утринскиот воздух. Ноздрите се шират. Матно ми е во главата. Имаам премногу мускули, волја, а малку кадарност. Овие прекубројни куршуми и митралезот не ми тежат, зашто сум расчистил дека нема никаква смисла да мислам на тежината. Редениците ми го заседеле месото, притискаат на рамениците, на градите, на плеките. Носам повеќе од седумстотини куршуми. Сè имам, само немам нерви. Пак она: зошто, таму некаде напред се извишува знамето! Еднакво сум горд и исплашен. Отспротива навева непознато стрење. Морници ми лазат по снагата. Не гледам, а насетувам. Нејасни шумови се носат низ влагата, допираат до стеблата, тие ги одбиваат, се качуваат до гранките и стасуваат до мене.

Белината не може да ја совлада темнината.

Воздухот се разби, шумата заигра, камењата се уриваат, одсива и бучи. Пукаат од сите страни кон нас. Зад мене со фиук паѓа мина. Бучави на сите страни. Во стеблото пред мене се забуцуваат куршуми. Поттрчнувам. Неподвижно тело лежи меѓу две стебла. Жив е сè уште. Поитувам напред. Оној што пееше е ранет во градите и во стомакот. Се враќам назад и не можам да сфатам зошто моите другари не пукаат. Куршуми удираат во мене, ми ја продупчуваат капата, лизнуваат по косата и ме одминуваат. Ракатите ми се продупчени а мене не ме допре врел

куршум. На кај да пукам? Од каде допира истрелот? Врие од сите страни. Доаѓам до заменикот командант. Тој се превиткува од болка со тешка рана во главата. Со стегната вилица ќе ми рече:

— Повикај на одредот да се повлече на Ореов Камен!

Трчам и не можев да им поверувам на очите. Секој мој другар или е неподвижен или ранет. Пребројувам, ми нема уште двајца: знаменосецот и заменикот комесар. Претположувам дека се напред. Ползам стрвно и со лутина. Ете таму се пред онаа грмушка! Меѓу нас и нив е малечка шумичка и чистинка. Почнаа да стрелаат оние отспротива и не ги жалат куршумите, мините и гранатите... Знамето лежи на земја. Знаменосецот е мртов. Со двете раце го држи знамето и го стега некој да не му го земе. Му пристапувам. За едниот крај го допирам знамето. Нема кој друг, треба јас да го земам. Лежам и го извлекувам платното од долгиот стап на кој е вовлечено. Се исправам и го обвивам знамето околу половината. Снагата ми се затопли и ми надојде некоја нова сила. Широко и долго е, па го диплоам во неколку ката. Тоа меко платно и оној допир со него се залепи за мојата снага. Знаменосецот лежи со лицето в земја и не покажува какви и да е знаци на живот. Овој до него офка и се витка. Оние отспротива стивнаа со пукањето. Дали ме видео? Дали ме чекаат да им се исправам целиот? Тие бездруго ме гледаат и сакаат да се поиграат. Кога ќе им се покажам ќе ме изрешетаат и потоа, што? Ништо, како да не си постоел. Само јас здрав од целата десетина на одредот и јас да не постојам, ќе останам врз оваа планина и не ќе ми се знае гробот... Тешко е телото на ранетиот. Не можам да го оставам тука, на овој бришан простор. Морам некаде да го засолнам. Тешко е да го влечам по овие нерамнини. Не забележувам колку им се открив на оние отопротава. А така пци! Не ви останувам должен. До мене лежи ранетиот а јас стрелам со митролезот кон оние таму, Реве мојот митролез како да има уста, грло, како да зборува од името на сите од одредот. Се напиња. Има срце како здрав

човек... Молкнаа оние. Брзо се затскрив зад стеблата и гранките. Подведнат го влечам ранетиот. Се обсирам каде е најдобро да го засолнам. Да го ставам зад стеблото на земја? Ранет е во главата. Каде ќе му биде најдобро? Раната ќе го натера да гризе снег или ќе се добере до овие мали поточиња, ќе пие вода, а таа пустина која ни е толку потребна за изморените тела веднаш ќе му ја олади крвта во жилите.

— Исправи ме и дај ми пушка в рака — ми вели борецот.

Нека биде исправен. Еве вака, ќе го врзам за ова стебло. Ако пукаат оние отспротива, тука зад стеблото не ќе можат да го погодат. Не сака да лежи. Ако умре, нека умре, простум. Стеблата умираат простум. Зошто да се згрчи како полжав, како преколнат, заборавен очајник. Зошто да вијат над него стрвници? Ако може да издржи без вода, нека не се плаши. Тука сум, до него. Не им давам на оние сверови да му се доближат. Откако го врзав и го исправив, човекот некако живна. Ене, го опфатил стеблото, веќе го гушка, снагата му се подисправа, силата му вјаса, не се предава.

— Сите ќе бидеме простум! — си реков и пукам.

Се стрчувам и наоѓам ранет другар. Го кревам и го врзувам за стеблото. Го врзувам и него со ременот од пушката и од панталоните. И тој живнува. Не ме гледа, не ме слуша а чувствува дека сум со него. Пукаат и оние таму, пукам и јас. Одам потаму и од каде што не се надеваат ќе почнам да пукам. Еднаш пукам со пушка. Ја оставам. Стрчувам потаму до вториот стеблак. Земам шмајзер и стрелам кон оние таму. Со едната рака стискам на чкрапецот на шмајзерот а со деената на митралезот. Пукаат тие, пукам јас, та им се чини дека пукаме двајца, мнозина. Секако си велат дека ја штедиме мунизијата. И добро е ако мислат така. Ене ги отаде, на истото место. Не смеат да минат во напад. Се плашат да ја претрчаат чистинката.

Ги барам другарите. Ова е четвртиот. Тешко е ранет во плеките. Му помагам да стане. Заедно, чекор по чекор, се доближуваме до две стебла. Тргнале од земјата заедно да 'ртат како фиданки и потоа со години се оддалечувале, извишувајќи

се за да допрат до сонцето кое допира тука кратко во оваа шума и за повеќето стебла најдолго трае сенката. Ете така, ќе го врзам за стеблото, а на другово малку подведнато како грбник ќе може да се потпира, па полесно ќе му биде. Добро ќе му е на другарот мој. Ме гледа и ми се заблагодарува со премалените зеници.

Итам меѓу врбјациите. Таму в лево не се имам јавено. Пуштив долг рафал и се стрчнав од другата страна на врбјациите. Оние отспротива пукаат во онаа насока од која ќе избегам. Сум го распоредил оружјето на другарите на разни места и си замислувам како да се тие здрави и на своите места. Јас ги заменувам само за овој миг зашто тие се изморени. Трчам. Ќе скокнам со голема брзина до пушката, до шмајзерот, до тешкиот митролез и непрекинато пукам.

Крај поточето од кое се разлива водата низ тревата го гледам петтиот другар. Лежи на грб и офка од силна болка. Кога ме виде свика:

— Што ме гледаш како був! Преврти ме на гради. Ми го изрешетаа задникот. Да му се плукнам.

Полека го превртувам. Сиромашкиот ги забуца ноктите во земјата кога се обидов да видам што му е и да му помогнам.

— Што ме чепкаш. Оти таму, побарај папавица и стави ми на раната.

Видов-невидов ги барам низ тревата оние меки меурчиња што кога ќе ги притиснеш ќе пуштат кафејава прав. Добро е, тука има и тегавец. Бездруго ќе најдам и папавица. Оди потаму, каде што има повеќе сонце. Е, моја дарежлива планино! Сè има во тебе. Не едно меурче. Ене ги потаму до капинката, китка до китка колку што сакаш. Собрав колку што можам повеќе во торбата. Кога ме виде му олесна, но кога почнав да ги вадам парталите од панталоните писна. Ми беше жал кога му ја видов раната, а наедно ми идеше да се насмејам. Како успеале на тоа место да го ранат. Отворив повеќе меурчиња и му ја посолив раната. Му запре крвта. Лежам до него.

— Како ти е сега?

— Подобро е, само нема да можам да седам долго.

— Можеш ли да пукаш?

— Можам да гризам, а не да пукам. Сигурно можам.

— Држи го митралезот. Кога ќе припукам јас, притисни и ти на чаркот. Можеби сме живи само двајца. Мораме да се бориме за целата десетина.

— Оди каде што си намислил. Прави што сакаш. Мене ми е стемнето. Нека ми излезат пред очи и ќе си го видат светецот!

Потрчав да видам што прават овие четворицата врзани на стеблата. Сите стојат простум. Ме гледаат живо и ми зборуваат да не губам време со нив. Се стрчувам потаму. Некој се огласи со истрел. Наш ли е или непријател? Се префрлив од стебло до стебло, од грмушка до грмушка, од камен до камен, Каде се другите? Дали се притаиле? Дали се ранети? Живи ли се? Ако се живи зошто не пукаат? Можеби некој од нив се исплашил, па во неизвесноста се притаил. Човек е човек, борци сме, стравот се всадува и во нас. Понекогаш и ние сме како животиите. Ако те најавнал душманот ќе се послужи со итрина. Ќе се криеш. Крај тебе ќе минат вооружени, а ти што ќе правиш сам! Ако убиеш еден, двајца, тројца, што си направил! Ќе ти се завртат и ќе те направат пивтија. Ако останеш жив можеш да се одмаздуваш утре, задутре, в година. Ако си жив сè можеш да направиш, а ако те нема, готово е со тебе. Можеби некој од нашите се во шумичката отспротива... Така еднаш со стрика Страхил појдовме на лов на волци. Во таа зима со висок снег до колковите здогледавме седум волци како идат спроти нас. Страхил се стаписа и за мене и за себе. Волците идеа накај нас а тој ја забуца главата во снегот и мене ме притисна та ми потона главата во мекотија. Глутницата дојде близу до нас, не нè забележа и скршна под карпата. Кога одминаа, Страхил стана, нанишани и го отстрела последниот волк. Свисна животното погодено длабоко во плешката. Другите пред него се разбегаа зашто им бевме зад грб. И волците и луѓето се плашат кога си свртен со грб. .. Но каде се другарите? Зошто не се јавуваат? Трчам и пукам. Чекам да се јави оној четвртиот, Мите. Тој исфрли само два куршума, и дали е премален од болките?

Можеби во цевката му се заглавила чаура? Колку и да е од него во оваа тешка состојба, достатно е и толку. Се префрлам од едната на другата страна. Непрекинливо пукам со оружјето на другарите. Пукаат на мене оние и не можат да ме Оној вториот што го врзав доби уште два куршуми во главата. Раната не е длабока. Само како е можно, тој веќе ранет, засолнат зад стеблото, го погодува залутан куршум, а мене ништо не ме допира. Зошто и мене не ме погодува некој куршум? Барем малку да ме лизне. Ништо. Како во приказките за деца, сите куршуми се одбиваат од мене. Другарите се ранети, мртви или избегани. Знам едно: се борам за сите. Тоа ми влева сила, ме прави подвижен, несопирлив. Бескрајно сум моќен. Чувствувам дека се престорувам во неуништлива птица со големи крилја. Модрините, разретченото сонце, оние непријатели отаде, денот сум крај стеблаците, оваа пролет во планинава што се извишува до непрегледност, сè е со мене и јас со нив. Ние сме сите заедно. Не се делиме по цена на умирачка докрај.

— Слушајте вие таму! Зошто не пукате! — им викам.

Никој не се јавува. Спокојно е и меѓу дрвјата зад лединката, таму во коријата. Им ги гледам горните делови на шлемовите. Претрча еден војник. Спукав јас, припука и Мите отаде. Запира со пукањето. Крај мене имам уште еден ранет.

— Еј, вие таму! Ќе ве изеде оваа наша земјичка! Коските ќе ви скапат тука! Трага не ќе остане од вас — викам и гласот ми одсива до онаа голема стрмина и до врвот.

Оеднаш од едната страна се зададоа пукотници. Војниците отспротива изнарипаа од засоништата. Се преместуваат. Пукаат од онаа страна од каде што доаѓа нападот. Гледам како трчат и слушам команди. Сега ќе можам да ги спастрам единечно. . . Стануваат и бегаат. Се одгласи остра команда. Ене ги, се повлекуваат. Така е како што помислив. Тоа се нашите. Стигнале.

Зад мене допираат чекори. Веќе го препознавам целиот состав на одредот. Ми доаѓаат одлево и зад грбот. Полека како што ги слушам нивните чекори заморот ме совладува. Не можам

да станам. Сакам да го истурам последниот реденик на оние таму што бегаат. Немам сили да го притиснам чаркот.

— Браво Огнен! Стани — го слушам гласот на комесарот.

— Помогнете ми да станам — им велам и се поткревам на рацете. — Не сум погоден, во нозете а како да ми се потсечени. Што е ова со мене по ѓаволите?!

Кога се најдов во рацете на другарите ми се врати силата. Секој сакаше да ме допре. И јас сакав да ги видам сите другари од одредот.

— Каде се другите? — ги прашувам.

— Ги најдовме. Останавте петмина. Сите се простум... Огнен, ти си се борел за целиот одред. Ти благодарам — ми рече комесарот. — Ние примивме борба кај Јаречкиот мост. Изгубивме седуммина борци. Ти ја спаси десетината.

Другарите ме ставија на носилка. Со мене одеа напред, а потем ги носеа и другите ранети другари. Сè уште знамето беше завиткно околу мојата половина. Никој ништо не ми рече за знамето. Во квечерината стасавме во Сув Дол.

Преспавме во плевните. Во сеното ми омекна снагата и ме зграпчи благ сон.

Изутрината ме викна комесарот и пред целиот строј ме пофали. Мене некако ми беше срам. Сите гледаат во мене, а јас не можам да гледам во нив. Пред целиот одред ја прочита одлуката дека сум предложен за носител на Орден за храброст. И ден-денеска, од сите ордени тој ми е најмил и постојано го загледувам, а никогаш не сум го ставил. Тој ми кажува многу, најмногу, иако имам уште неколку ордени. Тие не ми се толку важни, зашто ми ги доделија за нешто што не излегуваше од мене. Всушност луѓето сакаа да ми оддадат признание и за друго. Туку ајде, многу по тоа да не пребаруваме.

Кога се растури стројот ме викна комесарот насамо.

— Симни го знамето. Уште ли ќе по носиш опашано — ми вели ко.месарот.

— Зошто? Не можам да го држам? — ме изненади, се погледнав и го допрев мекото платно.

— Дај го — ми ја подава раката комесарот.

— Не го давам — нешто ме штрекна.

— Тебе тоа не ти треба. Ќе го носи младиот борец Перчо.

Со тешко срце се одделив од знамето. Не ми беше мило што ми го зедао и му го предадоа на друг. Уште нешто ми рече комесарот и не се согласив со него. И ете така, ми остана тивка тага. Во мене нешто се прекршуваше а можеби така требаше да биде. Којзнае, можеби и тој момчак ќе доживее и ќе дознае за својот, како што го запаметив јас мојот ден!

МОСТ

До пред малку, огновите ја ширеа топлината до нас. Се провнуваа меѓу високите стебла и се извишуваа. Лазеа по влажните лисја, се провнуваа меѓу гранките и благо исчезнуваа мешајќи се со маглата.

Последните подготовки беа завршени. Бригадата тргна во акција.

Качувајќи се, нога пред нога, по високиот срт, ја гледам оваа непрегледна караорманска шума како се постила под нас и како да ми буди спомени што се рамни на убавите спомени од детството. Ова како да ми е нов живот. Колку е привлечен тој наш нов дом.

Чекорам по тревата и за кратко време панталоните ми се водени. Оваа планинска трева ги собрала сите сокови на влагата. Крвски стебленца облеани со роса. Трепетликата се буди од сонот и продолжува во мене. Сонцето е далеку до изгрев. Време ќе мине додека стигне под овие длабоки сенки, А ние навикнавме на влагата. И не можам да си објаснам која е таа сила, каква е таа јачина, кои се тие внатрешни зраци што ја одржуваат снагата. Лежиме со ноќи на земја. Тенко сме облечени. Се покриваме со измитарени ќебиња. Со Бруно се покриваме осум месеци со едно памучно ќебе и не ни студеше. Што е тоа, магија или волја, што те одржува? Спиеш а дожд врне врз тебе, влагата ти се вовлекла длабоко в коски. Си легнал премален. Снег се напластил над тебе и околу тебе. Кога ќе станеш чиниш е готово со тебе. Не чувствуваш дека рацете, нозете, главата, се твои. Потоа ќе станеш. Ќе се промрдаш. Ќе ти дојде некоја топлина и цел ден си на нога. Имаш чувство дека

ноќе ти се изладува снагата а дење ти се вгнездува некоја чудна сила што ги отфрла сите влаги, сите студенила, не може да се всади ни една болештина. Често сме во движење. Во борба влегуваме жилави. Секој мускул ти е раздвижен, напнат, во акција. Секое делче на снагата ти е вклучено. Крвта ти навира и сè побрзо струи низ вените. Во сето тоа се вткајува верувањето и она — ќе победиме. И уште тоа непрекинато одење на кое навикнавме. Непрекинливо, долго одење. Сето тоа е изобилно потење и таа верба, некој поттик што го носиш длабоко и сето тоа заедно нè прави цврсти. Еден од нашите другари, кревок, градско дете, дојде со болни гради. Сите мислевме дека ќе свисне на првиот долг марш, а тој го изгуби жолтилото и да го видиш сега е црвен во образите како момиче.

Колоната нечујно, на растојание еден од друг, ги искачи сите височини на Караорман и на Славеј. Сега слегуваме надолу по стрмнината на клисурата. Долу бучи реката. Не ја гледаме од темнината, а ја чувствуваме. Низ колоната се разнесе со шепотење:

— Првата чета на Вториот баталјон да остане. Другите напред!

Нашата чета легна на тревата. Крај нас минуваат бригадирите. Бројам до двеста и повеќе не можам да добројувам. Ми се заврте нешто во главата во тоа чисто утро.

— Зошто шепотите, кога од бучавата на реката ништо не се слуша? — ме праша оној до мене. Кога го гледам комесарот на бригадата.

По врската што дојде од челото на колоната се пренесе:

— Командантот бил засипнат кога ја соопштил наредбата и сите ја пренесле.

Потоа следеше соопштението:

— Не мора да се шепоти.

Бригадата го продолжи патот кон височинката над градот. Нашата чета отиде уште понапред по левиот брег на реката. Задачата за нас е: да го минираме мостот кај Шпиље.

Повеќе за нас нема починка. Кратко е времето до разденувањето а до мостот има поприлично. Се одлепуваме од реката. Итаме преку лозјата со обрани плодови, меѓу длабоките brazди на нивите. Есента беше навлегла длабоко. Шумолат под нас лисјата. На секоја нога се залепила калливата црвеница и со таа тежина мораме да брзаме.

Повторно се икжачуваме по стрмнината. Многу полесно е по тврдата земја на ридот, меѓу смреките, крај капинките, по камењата отколку долу по нивите. Одиме по патеката што ја раскопачиле и изодиле дрварите. Врз неа со години се натрупале лисја и нашите стапувања легнуваат меко. Неусетно не гали тенок повев. Одиш толку долго и тој чист воздух воврен во тебе како да сака да те измами. Посакуваш да седнеш настрана и да отспиеш кратко. Туку нешто ќе те удри по лицето. Жилава гранка што не си ја видел ќе те предупреди. Ќе се наведнеш и ќе си речеш: Не дели се од другарите, зашто жив срам ќе те изеде. Нема да можеш да ги стигнеш и потоа како самјак, усрамен, ќе се прибереш во базата и нема да можеш пред очи да им излезеш на луѓето. Гледај го грбот на оној пред тебе и чекори. Бригадата чека и од тебе навреме и добро да ја извршиш задачата.

Ноќта почна да се разретчува. Белузлави меѓу гранките, измореното лисје и стелбата.

Четата запира. Под нас како во дупка ги гледаме двете реки како се влеваат, братски се спојуваат и го продолжуваат патот под мостот и меѓу песокливите брегови, исчезнуваат отаде планината како нова широка сина река. На десната страна привулест правлив пат. Малку потаму од мостот сниска дрвена барака од другата страна крај мостот, стражарница и војник со пушка на рамо.

Се собираме на краток договор. Четата ќе оди уште малку напред за да биде точно над бараката. Ние четворицата: Гоце, Кузман, Доне и јас сме определени да го минираме мостот.

Брзаме за да не се раздени. Може оној стражар, сам, којзнае од каде е, да нè види и да пропадне целата акција. Бригадата чека отаде, над градот. Откако ќе ја извршиме

задачата треба да запалиме три огна и тоа ќе биде знак за да тргне бригадата во напад. Мостот мора да биде разурнат, да не дојдат засилувања од соседниот поголем град.

Претпазливо слегуваме кон удолништето со тенките ранци на грб. На Доне му е најтешко. Тој го носи динамитот. Не смее да згазиме на ситниот камен на поројницата, што во студените месеци јури кон реката, зашто ќе се истркаламе прудолу и веднаш ќе не видат. Големите стари стебла, густите гранки и високата трева не затскриваат. Потаму е уште пострмно. Мостот е сосема на дното на клисурата. Добро е што шумата стасува до работ на брегот и магла се влече над реката. Некој треба да ја преплива. Се погледнуваме четворицата. Изборот паѓа на мене. А и јас одвај чекам да погледнат во мене и да се согласам. Без ранец, со шмајзерот во левата раката, крената високо пливам со тежината на облеката. Ми се чини секој момент брзакот ќе ме повлече. Сгудената вода како да ми ја пресече снагата. Не знам дали е грч или удар. Срцето отчукува забрзано. Дишењето ми е сè пократко. Ми се кочат нозете и левата рака. Дали топлината на снегот ќе смогне да го отфрли студенилото? До каде се протиња маглата? Се влече ли до мостот? Не смеам да удирам со раката над вода. Може да ме слушне стражарот. Неговите бавни чекори по мостот ми сунат во мозокот. Ако ме забележи ќе ме застрела и ќе ги скорне оние во бараката. До големата карпа се синее темно длабокиот вир, успокоена вода по која пливам полесно. Стражарот прекрати да чекори по мостот. Ја заобиколувам карпата и му го здогледувам шлемот. Како да сум мачка, бос се искачувам по стрмната страна на патот. Почнувам да патувам со раѓањето на сонцето. Сред студените прсти се вовира прва, тенка, мека топлина. Дишењето ми е сè подлабоко. Тој, целиот исправен, строен, со пушката и бајонетот, се завртел со грбот кон излезот на сонцето. . . Наврапито му се нафрлам и го удирам со шмајзерот по глава. Тап силен удар. Телото се затетерави. Удирам уште еднаш и паѓа. Скокнувам врз него и му ги врзувам рацете и нозете. На устата му заврзувам шамија, шарена, селска. Крупното тело на овој русокос војник го

влечкам и го оставам под патот. Свирнувам на другарите. Тие се притаиле. Не се одсиваат. Во тој момент некој во бараката викна. Излезе еден војник во зелена униформа. Ме здогледа и ја крена пушката. Легнат крај патот пуштив рафал и го кутнав. По реката шлапкаат Кузман, Гоце и Доне. Излегуваат уште неколку војници од бараката. Од таа страна на реката припукаа нашите. Војниците пукаат од браќата, се префрла по некој со лежење и пукаат накај нашите отаде реката. Тешкиот митралез на Старото ги кутнува поснопица оние што се пред бараката. Излегуваат уште војници. Та колку ги има во оваа мала барака, педесет или шеесет? Заднинците рекоа дека се само десетина војници. Слабо виделе тие. А можеби вешто се криеле за да не може никој да ги изброи. Сеќаваат кога треба да следи наш напад или некој ги известува. Се наоѓаат и такви, како оној водич што летоска при првиог напад кога стасавме над градот му се втурна на еден наш борец и сакаше да му го земе оружјето, да пукне, па да не предаде. Си го најде своето. Како молњи скокнавме врз него и со кундаци го здробивме. Тешко нас ако некој згрешеше и се одгласеше пукотница.

Војниците во зелени униформи фаќаат засолништа. Тројца од нашите заобиколуваат и се готват да им дојдат зад грб. Војниците не ги забележуваат. Зад нашите тројца другари лази и Ленче болничарката. Кога најмалку се надеваа, тројцата и девојката, се разнеооа звуци на многу клопотарци. Засуни, кога нашите стапнаа на маскираната метална мрежа препрокриена со зеленило, вешто направена до баракта. Врз мрежата лежат тројцата бомбаши и пукаат. Сунат клопотарците од куршумите на војниците. Еден од нашите е погоден. Молкна вториот. Ранет тешко или неподвижен е третиот. Како стана сето ова? Војниците стрелаат во трите тела, неподвижни тела над мрежата. Еден од клолотарците не мирува и суну со брзи удари. Ленче е пред мрежата. Станува. Се колеба. Сака да појде.

— Стој! Легни! — Ы свикувам.

Војниците пукаат накај неа. Таа паѓа. На самиот раб до металната мрежа се испружи нејзиното тело.

Нашата чета пука, но ве може ниту еден борец да се префрли. Здогледувам двајца војници во зелена униформа како поаѓаат накај Ленче. Кузман, Гоце и Доне се под мостот. Шлапкаат во водата, врзуваат прачки од динамит за диреците на мостот.

— До каде сте? — им викнувам.

Тие молчат. Не ме слушат или не сакаат да се јават.

Двајцата непријателски војници се близу до Ленче. Наведнат трчам по брегот на реката. Не знам дали нашите ме гледаат дека сум јас. Како да најдам пат до неа? Каде да ја заобиколам мрежата? Отвори ги очите Огнене зашто ќе влезеш во стапица! Пци погани, итри се и снаодливи на оваа наша земјичка! Не ви давам да ја фатите жива девојката. Ене, онде има премин! Се качувам како лисица од корен на корен на овој стеблак, толку добро ми излезе ова како да се качувам по скали. Двајцата војници наведнати, спроти мене, не ме сетија. Нема да ја допрете таа девојка! Го испразнив шаржерот во нив. Трчам по лединката затскриен од капинките и стасувам до неа. Што да видам: лежи таа со искрвавена нога од колкот до стапалото! Куртата, ако остане жива, толку е убава, како ќе излезе без нога. Сакам да ја допрам. Таа ме гледа, а неподвижна. Војниците одоздола припукаа кон мене. Кратко растојание ме дели од неа, но како да **И** се доближам? Се повлекувам. Наоѓам долга ластегарка. Падна од стеблото, гнила е, но можеби ќе издржи. **Ѓ** ја подавам. Таа се фаќа грчевито за неа и цврсто ја притиска. Повлеков и ластергарката се крши. Потрчав кон мртвите војници. Зедов една од нивните пушки. Се враќам кај Ленче. **Ѓ** ја подавам пушката. Се фаќа за цевката со над- ладен нишан. Јас го држам кундакот и влечам... Што е со мостот? Зар уште се шеколкаат под мостот? Што му е на Доне? Да не е расипан динамитот? Дл не го убиле ? Да не им се изводенил кибритот? Телото на Ленче го доближив зад стеблото. **Ѓ** ја поткревам ногата и го барам најсигурното место зад стеблото. Верувам тука сме безбедни. Нивните куршуми не допираат до нас.

— Доаѓа засилување! — свика командирот на четава згора над нас. — Вратете се во засолништата! — Нашите од четата се распоредуваат.

Низ реката се пренесува тешко татнење на мотори. Бучавата е сè поблизу. Одзивите се одгласуваат и се губат во далечината. Првиот камион преполн со војници се покажа кај свијокот. Забрвтани се јавуваат сите тринаесет камиони. Нè има шеесетмина. Овие долу под бараката и во неа и оние што доаѓаат ќе изнесуваат колку што е целата наша бригада. А колку оружје носат во камионите?

Клечам наведнат над девојката на која чедноста и се чита од лицето и сега кога е премалена, свиткана од болка. Лежи неподвижна, во неовестица. Дојде во бригадата од село. Од страв кај првата борба ги затвораше ушите. Беше се фатила за џебот од моето палто и мижеше. Постојано ме тргна назад и не можам да трчам. Кога излеговме од судирот и беше срам. Пред следната борба ми подари бело свилено шамиче, парче од падобран на кое беше го извезла моето име со црвен конец... Како да ѝ помогнам сега? Нејзиното бело шамивче го ставив на најголемата рана. . Оние од камионите слегуваат. Симнуваат тежок минофрлач. Каде се нашите? Зошто молчат? Предните камиони продолжуваат кон мостот. И оние тројца под мостот молкнале. Што ќе биде?

Сите камиони застаана. Војниците се фрлаат на патот. Во тој миг од сртот над мене започна стрелба. Војниците не знаат каде им е главата. Затрешти нашата чета онака ненадејно, силно, ударно, па ми се чини како да е целата бригада во акција. Пламнаа камионите. Ова го смисли командирот Лито. Ги дочека сите да се покажат и удри. Како можеше да истрае толку? Група војници се собрале околу минофрлачот. Гаѓаат на нашиот тежок митралез кај шумата, меѓу ниското дабје веднаш над мене. Сум се припил до стеблото и се молам подобро мене да ме крене некоја мина, отколку да го погодат митролеското гнездо. Легнувам и со телото ја заштитувам ранетата девојка.

Нешто го скрши небото. Мостот летна во воздух. Летнаа греди, штици, камења. Успеаја! Војниците бегаат пред бараката. Кузман и Гоце пукаат во нив скриени зад големата карпа кај реката. Пред мостот пламнуваат три големи огнови. Сувите гранки потпукнуваат и итаат со врелината во височините. Одоздола, таму кај рамнината татни, бригадата појде во напад.

Сонцето излезе откај планината и се спојува со нашите огнови.

Во нив го гледам Доне како се радува дека ги запалил огновите. . . Го викам. Тој не ми се одсива. . . Клекнувам. Сакам да ја кренам на раце ранетата девојка. Само што ја допрев, низ фрчењето на куршумите се крена земјата и толку . . . Другиот ден се разбудив на носила.

— Што е со Ленче? — го прашав Кузман.

— Ја носат в болница, во Ехловец, а таа пее. Испеа нова песна. Слушаш? — ми вели Кузман.

— Да, ја слушам — а јас мислев дека ми се присторува песна, дека е некој дамнешен звук, а тоа го растурила таа гласот низ планината и сите долови го подземаат, пренесуваат и враќаат.

— Огнен, дали те болат градите? — ми се обрати Кузман.

— Сега не ме болат, — му одговарам и го гледам како чекори крај носилата и му завидувам.

— Бргу ќе ти помине. Скршени ти се две ребра. Беше долго во несвестица, — ми вели Кузман.

— Што е со другите? — го гледам Кузмана и се чудам зошто не ми кажува тој.

— Загина Доне, — одвај чујно прозборе Кузман.

— Па зар тој не го запали огнот? Го видов, тој го палеше огнот! — не можам да поверувам во тоа.

— Доне не го врза добро фитилот со динамитот. Догоре фитилот и не допре до динамитот. Потоа побрза до динамитот под мостот. Немаше време. Наврапито забучеа камионите. Со кибрит го залали динамитот и не помисли да избега. . . — тука молкна Кузман.

Молкнаваме двајцата.

Четворица ме носат по сртот. Долу е реката, иста каква што беше изутријата. Сина и со песокливи брегови. Двете реки ги донесуваат водите, едната од Големото езеро, другата од големите извори од Кораб, Бистра и Стогово. Продолжуваат меѓу разурнатиот мост и патуваат кон клисурата. Таму ечи. И натаму бие срцето на Доне. Тој е врз водата, по брзациите, по брегот, насекаде. Патува далеку до морето и нема да има пристан никаде. Тој ќе остане насекаде, од овој мост до сите води. Тој не е мртов. Тој го запали огнот и не дава некој да го изгасне. Нека ти се добри сите утра!

Ме обзеде долгиот сон на планината.

БРЕСЛИКИ

Долу одекнуваат тапани. Мижуркаат светилките. Чиста е ноќта. Месечината се преточила од мала во сè поголема. Некаде дури крај полноќ ќе исчезне. Би сакал да посакам и да верувам дека оној голем диск што ветува блага ноќ ќе растура само добрина. Колку може ноќта да сокрие? Градот меѓу овој венец од планини, онаму долу би бил најубав само ако е слободен. Оваа оддалеченост, покривката што ја остава и ја крева ноќта, само за миг создаваат привид. На градот му тежи сонот, тегобен, неизвесен како вчера, а ќе биде ли и утре така? Градот е окупиран, туѓинци се во него. Ние сме бригада на слободата, партизанија, кој вака, кој онака облечен. Сите имаме едно во срцата и на челата: да се бориме против окупаторот. Задача ни е да го ослободиме градот. Го ослободуваме двапати. Ова ни е трет пат како доаѓаме кај него. Нашиот сон не е спокоен, но и на туѓинецот не треба да му е спокоен. Минатата година, овде во Копачмјата бевме одред од шеесетмина борци, сега сме триста и шеесет, бригадата да ти е мило да ја гледаш кога ќе фати борба.

Заднинците ни беа соопштиле дека во градот има триста окупаторски војници и домашни предавници, сите под оружје. Бригадата ќе се пресмета со нив. Само да не се повеќе. Да не би во ноќва да им дојдат уште двапати по толку? А како сака нека биде! Не еднаш сме биле еден на тројца. Ние секогаш сме полути од туѓинецот. Силата не ни е во бројки од луѓе, туку од она што е во нас: решеноста да се бориме, а се бориме на својата земја.

Кај полноќ, нè одредија единаесетмина да одиме како претходница. Наша задача е да влеземе во градот, да провериме

дали има заседи, колку стражарски места, што има по улиците. Ние сме ветениот дел од бригадата. Ако минеме добро, бригадата ќе нападне, ако не ние ќе бидеме жртва. Ова е мртва стража? Во неа сме само доброволци. Од мнозина што се јавија од бригадата ја одредија оваа наша група.

Пред сите нас на мало растојание оди Јосиф. Сите го знаеме овој крај, тој го знае најдобро. Сите одиме на прсти, тој оди најтивко. Лисицата не би го сетила да мине крај неа. Низ шумата е најлошо зашто има паднати гранки. Добро е што на многу места снегот не се истопил и газиме по меко. На крајот на шумата се растураме во стрелци. Пред нас е големиот рид. Се разретчуваме уште повеќе да не бидеме сите цел. Можеби таму некој демне во заседа? Влеговме во двата дола и претпазливо го пребаруваме пред да се качиме на ридот. Ни овде нема никого. Бездруго стражарите се подолу.

Светилките по улиците на градот се изгаснаа. Прекратија ударите на тапанот. Последната неизвесност на територијата на градот се бавчите. Легнуваме врз земјата и се притајуваме. Месечината отпатува далеку. Насекаде е темно. Колку што ноќта сокрива, толку опасноста демне. Не можеме да здогледаме дали се колиби или пушкарници? Што има зад високите огради? Дали има некој зад цбуновите и врбјациите кај плитката река? Чекор по чекор, педа по педа, пребаравме сè во бавчите и ја прегазивме реката. Низ темнината се движиме под стреите на куќите. Само овде-онде по некое слабо осветлено прозорче. Зар е можно да нема ниту една заседа, ниту една. Готови сме да скокнеме на стражарот и да го задавиме. На еден, на десет души. Колку и да се. А ние обиколуваме околу сниската зграда и ги гледаме како спијат, а усвитената печка баботи. Во аголот догорува треперејќи ламбуле. Ова не го очекувавме. Се погледнуваме и ги креваме рамениците. Зар да ги оставиме овие спанковци и така да заминеме. Се повлекуваме на краток договор. Решивме да влеземе внатре и да ги заробиме. И така бидна. Журнавме внатре со шмајзерите в раце и ги кренавме од сон исплашени. Тие изрипаа по гаќи и се предадоа. Ги врзавме

за креветите, им ги затнавме устите им ги стегнавме муцките. Сите се дваесет и еден жандарм, да им се плукнам. Оружјето го собравме во другата соба. Осуммина од нас останаа со нив, а Јосиф еден борец и јас, појдовме да ја известиме бригадата.

Во црните ранини, во она прво најавување на осамнувањето, бригадата го нападна градот од сите страни.

Со Јосифа, Љубета, Кузмана, Стојана, влеговме од северната страна. Малата улличка при влезот почнуваше со малите дуќанчиња од двете страни. Дрвените ќепенци се прицврстени до прозорците. Бездруго на горниот кат, по некоја зграда, зашто сите се приземни, може да живее по некој од занаетчиите. Дали некои непријателоки војници се во нив? Ако беа ќе се јавеа. Ние не пукаме, но од јужната страна се слушаат истрели. Одиме по левата страна на улицата и го стискаме чаркот на шмајзерот. Зад нас е баталјонот кој ќе се распореди кај раскрсницата и ќе јурне низ овој дел на градот.

Бригадата водеше борби низ повеќе улици. Од известувањата што ги добивме најголеми борби се водеа околу железничката станица и околу касарната. Цел баталјон ја беше опколил касарната, а таа сè уште не се предава. Нашата група побрза на припомош од западната страна. Требаше некој да се качи на камбанаријата и со тежок митралез да бие во касарната. Јосиф, Кузман и Стојан беа одредени да се качат. Тоа беше чудо да се гледа како се префрлуваат од едната до другата зграда што ги дели улицата а потем да влезат во камбанаријата. Требаше да се искачат скалите до горниот кат на камбанаријата, зашто имаше голем отвор. Бијат тие од касарната. Знаат дека оттаму им е најголемата опасност. Стојан се залепил до сидот и полека како мачка се искачува по работ на скалите. Никој од нас не дише додека се качува тој. Дали ќе успее? ... Ене го уште неколку чекори! Сидовите на отворот на камбанаријата не се само изрешетани, туку се распаѓаат. Стојан се качи горе и лежи на подот. Се заниша едната камбана и удри со тап удар. Стојан пушта ортома, а Јосиф и Кузман му го додаваат тешкиот митралез. Патува митралезот до горниот кат и куршуми удираат

врз неговиот метал. Само уште малку! Неколку моменти исчекување. Заклокоти митролезот и оние во касарната се разбегаа.

Ние добивме нов распоред. Јас со уште неколку борци ја земам големата улица. Стојам затскриен и исчекувам. Никој од жителите на градот не излегува. Каде се? Што е со народот? Зошто не нè пречекуваат?

Штама е насекаде. Градот исчекува или дреме? Што можело да се случи?

Утрото одмина. Скржавото сонце ме полазува по лицето, по рацете, по снагата. Топличко е тука во оваа заветрина. Стојам и понатаму затскриен во длабнатинката на големата порта. Зад мене е голем двор. До скоро никој не се јавуваше. Насетувам нечии чекори. Старец се движи низ дворот. Добро го забележувам низ процепот на вратата. Тивко се доближи до портата.

— Повели дома синко, да каснеш и да ми си починеш — ми вели старецот.

— Не можам да влезам. Уште е неизвесна ситуацијата — му велам на старецот.

— Како сакаш синко — ми вели старецот.

— Зошто не излегува народот? — го прашувам

— Се плаши. Синока дојде голема војска. На добро да ни излезе сево ова... — рече стариот, се одлепи од вратата и влезе во куќата. По кратко време донесе грст јаболка и ми ги даде.

Гледам на едниот агол наш борец, на другиот уште еден. На целата улица сме само тројца. Однекаде се јави истрел. Потоа втор. Пукотници се разнесоа на сите страни. Гледам оној од долниот агол паѓа. Паѓа покосен и вториот. Куршум се забуцува пред моите нозе. На еден прозорец здогледувам подадена цевка од пушка. Го истурам рафалот во прозорецот. Штама во нашата улица. Повторно истрепа пред мене и во портата. Се вртам околу себе и барам од кој прозорец се пука. Пукам како луд и ги празнам шаржерите. Околу мене стивна

пукањето. Кога проценив дека можам, крај сидот се повлекуаам, и што да видам, на сите страни наши поснопица. Се издаде команда да се повлекуваме. Заднината ни дадоа погрешни податоци. Можеле синоќа да нè известат. Морале да најдат начин на ни кажат дека дошла голема војска. Заробен е наш вод од дваесет и шестмина борци. Улавштилак! Влегле во слаткарница да јадат слатки! Сега нашле да го прават тоа. Кога го разбравме тоа како заложници ги поведовме жандармите што ги заробивме. Здоговореното место за размена што И го предложивме на окупагорската команда беше кај селото Добромири. Нашето зборно место во отстапницата кај Црн поток.

Баталјонот што се присобра застапа на едниот рид над селото. Отаде зад чистанката кај другиот рид беше зела позиција непријателската единица.

— Пуштете ги нашите, ако сакате да ги пуштите вашите!
— свика некој од непријателската единица

— Ќе ги пуштите во исто време и нашите и вашите. Така е редно — предложивме ние.

— Или пуштајте ги нашите или ќе ги застреламе сите ваши! — викнаа тие.

Нашите команданти и комесари се здоговоруваат. Некои се за тоа да ги пуштите прво нивните, а некои се против тоа. Се реши ние да бидеме помудри и да ги пуштите првин нивните. Зачекорија оние голуждрави жандарми преку нашите грбови и појдоа пред нас. Откако сите ти се затскрија, отаде доаѓа само еден наш борец. Сите се испочудивме и не им веруваме на очите. Зар се може ова?

Откако дојде само еден наш, оние отспротива припукаа. Трчаат и од двете страни кон нас. Ние брзо се повлекуваме. Наизменично се заштитуваме и се повлекуваме. Среќа наша што е близу шумата, тука се доловите, згора е планината. Инаку, крај не ќе може да ни се види.

Веќе не трчам. Одвај ги кревам нозете. Насетувам како злосторничките чудовишта нè гонат. Усвитените желевца

пискаат, стивнуваат, се претвораат во бесшумни. Подмолно и невидливо се впиваат во многумина борци. Планината се тресе. Нè пречекуваат заседи. Нема каде да се бега. Одиме молкома и ги истураме рафалите каде што ќе се јави заседа. Страшен превез се спушта во попладнето со татнежи, одгласи, ужаси. Ние одиме. Колку останавме?

Одам низ долот. Барам нешто. Некоје секојдневие исчезнува околу мене. Ме обзема некоја празнина. Горам во треска. Што е ова? Какви се овие сенки на сомневање што ме обземаат? Каков е овој немир? Отрпнав да гледам ранети и окрвавени. Што е со мене? Се колебам. Но, само за миг. Тага за дваесет и шестмината убиени другари се претвора во одмазда. Насетувам. Одмаздата е близу. Би сакал да е веднаш. Но, што е ова со мене? Какво е ова претчувство? Ќе биде ли ова победа, разделба или збогување.

Лисјето, гранките и дождот ме милуваат, удираат плискаат. Му се подавам на движењето. Боцливи стракови по патот и стрништата гребат, кубат, запираат, кинат. Не се обѕирам. Морничавоста е помамна, понекогаш измешана со мала болка. Болката расте а сè повеќе ми е пријатна. Сакам да сум неспокоен, да се возбудувам, да ми расте лутината. Нозете повеќе ми се влечат низ песокот во дното на потокот, отколку што чекорам. Тенки и проѕирни ципи вода шумолат меѓу песокот. Од преѓе наведнат барам нешто во проѕирноста, небаре ќе откријам нешто повеќе од безбојноста. За проклетство нешто видливо ме гони. Безбојноста се валка. Отпрвин слаби затемнувања. Помислувам да не се тоа дамки од бескрајното синило што е сета преполно со облаци. Погледнувам во небото, се истура залудна дарежливост. Пак погледнувам долу. Безбојноста почнува да станува шаренило од неколку бои, необично разблажени. Веќе распознавам свежи капки, човечка, растопена крв. Нема што да насетувам повеќе. Знаам. Каде е? Го барам. Офкање. Се доближувам до него иако не знам каде е. Го чувствувам. Морам да го најдам. Сосема му се доближувам. Ја разгранувам ниската зелена грмушка. Застанувам. Се

стаписувам. Се вкаменувам. Подобро да не гледам во она што е пред мене. Еден од моите другари, Стојан, стои во потокот како очајник проколнат. Не, тој не стои. Можеби нозете му се потонати во песокот. Не, водата не е непроѕирна, крвјосана е. Двете нозе до колкот што оделе само осумнаесет години беа го оставиле. Стотина врели ситни желевица ги пресекле и ги фрлиле нозете од него. Тој се издолжува да ги фати. Сè е обид во избекуменост. Повторно напразно обидување, издолжување, молба, грч, некој. Успеа да се качи на камбанаријата и да слезе а тука во планинава го пречекале и го исекле.

Се доближувам до него, до делот на човекот, мојот другар, што исчезнува пред мои очи во очај и страшни страдања, невозможно забуцан во студената вода на потокот. Ужасот нема престан. Погледнувам уште еднаш повнимателно. Што? Зар и тоа? И утробата негова е расечена. Сосема е парчосана и истурена. Ранетиот заборавил на неа и гледа во нозете. Се протега повторно кон нив а само понекогаш прстите со бавни движења опфаќаат модра маса парчиња и влакна од крајот на телото, потопени во густо обоената вода. Неговиот израз е повеќе грч отколку болка; повеќе крцкање од плач, а животот не сака веднаш да згасне.

Се доближувам сосема до него. Двете раце што единствено остана на телото, се вивнаа, се допреа, повторно се отворија, прстите челично се забуцаа во моите раменици. Спроти него сум на коленици. Со левата рака го држам вратот на шмајзерот. Со десната рака го опфаќам него. Липаме двајцата. Ранетиот другар стега со рацете како со канци. Миговите се претопија со бесконечност а ние сме во преграб на смртта, молбата за живот и безизлезноста.

Го чувствувам внатрешниот повик на ранетото тело. Сè посилено го притискам шмајзерот и ги слушам писоците на куршумите. Оние јурат одоздола. Нè гонат. Тоа се шумните звуци. Оние, расфучени највисоко како шум на планински ветрови нè одминуваат. Почнаа бесшумните, врели оловца, што се забоцуваат подмолно. Наближуваат тапи одсиви и искинати

шумови. Одоздола сè посилно татни. Се доближуваат разјарени челусти на оние со кои до пладнето бевме во судир. Лесно им е да ги празнат грлата на оружјето кога ние двајцата сме беопомошни и сами. Трчаат кон нас и викаат:

— Да ги фатиме со раце!

Како карпа разурната од едната страна, само двајца сме во преграб. Изгледа ќе останеме вечно двајцата неподвижни како едно.

Едно врело, залутано желевец го рани ранетиот и во вилицата. Проклетство! И овојпат него. Зошто само него? Ранетата вилица се затресе и списка:

— Огнен, земи ме! Спаси ме! Однеси ме!

Во мене се јави она што го има човекот. Размислувам. Секунда-две. Можеби помалку.

„За него нема спас“, помислувам. „Остави го!“

Ранетото тело ме стиска дотраено. Повеќе немам време. Му ги опфаќам двете раце што ме држат во преграб. Ги отворам. Се ослободувам од нив. Тие паднаа. Делот од телото што повеќе личи на мала разурната тврдина за последен пат ме помоли:

— Убиј ме!

Го оставив ранетиот другар и се плашев да го погледнам за последен пат.

Станав. Последниот рафал го истурив на сите страни што ме гонеа. Продолжив низ планината кога се згусти темнината. Низ шумата ми се одсиваше и ден-денес ми се одсива гласот на мојот другар.

И уште не разбрав што е полошо: да се остане или да се замине.

КЛЕТВА

Благуна со тешко срце го прифати моето заминување во партизани. Излуде мајка што синот се дели од неа.

На тој ден се бевме договориле со куририте да се најдеме кај Трите извори во девет часот. Уште од изутрината бев многу возбуден. Влегував од една грешка во друга. Долго го барав ранецот наместо да го најдам порано и да го спремам навреме. Попладнето ја зедев дебелиата волнена фанела, волнените чорапи, наместо ако не стигнав порано синоќа сето тоа да го спастрев во темнината. Како можеше мајка да ми поверува во таа плитка лага дека одам на село. Во тоа топло лето беше глупаво да објаснуваш дека ќе ти студи. Писна жената кога ме виде со ранецот како преминувам преку чардакот и тропам со скорните. Онака кривка, слабичка, мила, со оние долги коси, малку подбелени, ми се фрли на коленици. Ме опфати за нозете и ме моли:

— Не оди синко в планина. Ќе загинеш чедо мое!

— Ти реков, одам на село, ќе се вратам брзо. Одам да спечалам некоја пара — И зборував онака за да кажам нешто, а самиот сфаќав колку е сето тоа неуверливо.

Откако бев заминал од дома, некаде приквечерина, само три часа пред да се најдам со уште двајцата другари и со куририте, додека сè уште бев во градот му рекла на Стамена:

— Појди да го вратиш детето, заминат е в планина со партизаните.

— Седи тука и молчи! Каде што намислил, нека оди, добар нека му е патот — И рекол Стамен.

— Оди пријави, нека го бараат. Оди во участакот. Кажи им дека го нема. Тие ќе го вратат — плачела Благуна на полноќ.

— Луда жено — И рекол Стамен — ти го изгуби паметот. Ако го фатат, ти мислиш тебе ќе ти го дадат, Ќе го фрлат в затвор во Долни Сарај и ќе изгине, ако не го стрелаат — И шепоти Стамен в постела.

— Оди, кажи им да го вратат — певкала и бладала Благуна будна до изутрината.

— Нека замине, каде што наумил. Можеби пошол в партизани, можеби отишол на село. Велеше дека таму нашол работа. По три дена мораме да пријавиме, а дотогаш да се надеваме дека ќе биде далеку — И зборувал Стамен. Самиот тој си знаел. Стискал заби и гледал низ прозорецот во долгите бранови што се сменуваале са ноќ, откако се јави јак Стрмец од јужната страна и го накрена Езерото.

Знам, по кажувањето на мајка ми дека му било тешко. Со денови шепотел дека уште еднаш нема да ме види. Зборувал дека му било многу тешко, кога жртвуваше со праќањето по брат ми Ахилчо. Сега ова му беше второ премреже.

Умре кратко време потоа, певкајќи по мене и повеќе не ме виде.

Уште додека татко Стамен бил жив, мајка фатила уште со две жени да ме бара. И тие си ги барале синовите. Разбрале дека нашата бригада минала низ селото. Тие влегле в село и се распрашувале. Стасувале доцна. Ќе им речеле дека сме на друго место. Поаѓале понатаму. Секаде стасувале за еден ден подоцна.

Онака слабушка, Благуна да ти нарами тешка торба на рамо преполна со високи чевли, со волнени чорапи, со тегла со слатко, со две пити, со шише со ракија, сомун домашен леб, сланина; сето тоа за мене. По патот ги искинала чевлите. Одеа боса и не ги обула чевлите од торбата. Сакала да ми ги даде нови. Трчала гладна, касајче не ставила в уста. Се расипала

питата, се издробила, се испустила сланината, таа не ставила трошка в уста.

Двете жени се измориле. Благуна не се изморила. Стигнала сама до клисурата кај една далечна река, за неа непозната. Во ноќта крај оган сретнала овчар со мало стадо овци. Како и сите порано и тој не останува не прашан за синот.

— Нашата војска помина оттука. Одат брзо. Не можеш да ги стасаш. Ако има век син ти ќе се врати — вели овчарот. — Верувај. Оди си дома!

Во тој момент почнува да врне силен дожд. Облаците се истуриле врз неа и врз сета планина. Таа стоела и не се плашела од дождот. Гледала во височините и се молела. Клучела на таа каменеста патека. Се молела да Ы се врати синот. Молњите стрелале на врвовите. Трештело од сите страни. Кога престанал дождот, погледнала пругоре и видеа нешто што ја охрабрило. Ё се покажал бел манастир на карпата облеан од сонце, а јас по стрништата се качувам високо и сè повисоко за да стигнам на врвот. Тогаш се завртела кон овчарот и го прашала кој е тој манастир.

Свети Никола — Ы рекол овчарот.

— Давам клетва дека ќе го посетам, и ќе го дарувам манастирот ако ми се врати синот — рекла и се вратила назад. Самата си знае како го нашла патот и како стасала до дома.

По две години, откако разбра дека сум жив и здрав, кога престанаа борбите и сè уште мирисаше на барут, јас се наоѓав на север далеку со единицата; со најстарата сестра Бисера тргнала да го бара манастирот и да го дарува.

Патуваат со малиот воз до некое место. По кажување отприлика знаеја каде да слезат и оттаму уште долго да продолжат пеш. Пристигнаа до новата постојка, без зграда, без белег, без каков и да е покрив. Заедно со нив слегаа и игумен и калуѓер.

Надолу, по реката се слуша врева. По двете страни високиот каменест брег по новотрасираните патчиња, момчиња и девојки туркаат колички. Во израмнетата длабнатинка бараки

со јарбол и знаме што поигрува на повеот во самракот. Дупчалки длабат во дното на бучавата река, чиј тек е завртен настрана и стеснет. Брзите води се туркаат во новото стеснето корито, преградено со крупни камења. Тие итаат надолу по кривулестото корито. Во клисурата се одсвива од удари, од длабења, од бучава на моторите на тешките камиони.

Двајца црковни момци ги пречекуваат игуменот и калуѓерот. Им ги подземаат куферите и дисагите. Им пристапуваат на Благуна и на Бисера за да им ги подземат куферот и биндакот. Биоера го носи куферот и не му го дава на момокот, нељубезна и одбивна. Внатре **И** биле две фустанчиња и подароците за манастирот. Благуна му го дала на момокот бинлакот.

— Каде сте наумиле, ако можам, да ве прашам сестро? — **И** пристапува игуменот на Благуна.

— Во манастирот Свети Никола — му вели Благуна.

— И ние одиме таму. Заедно ќе ни биде полесно. Патот е лош и стрм, но со бога и со неговиот благослов ќе стасаме до полноќ — **И** вели игуменот.

— Добро е што ве сретнавме. Сами тешко би го нашле манастирот — Благуна одвај во чекор со него во чевлите со високи топуци, облечена во долг фустан како да тргнала на првиче.

— Вие двете не сте од овој крај. Како добро ве натерало на ваков далечен пат до нашиот манастир? — **И** се обраќа игуменот, а по него со лесни чекори оди калуѓерот.

— Сум се ветила за една работа . . . тука запре мајка ми Благуна. Претположуваше дека овие луѓе се од манастирот, само си рекла, подобро е во оваа пустелија да не кажува зошто оди, за чија среќа, а најмалку дека поводот **И** е за синот. Си беше жената набожна, но дотолку повеќе **И** беше јасно дека синот за ова би ја покудил. А зошто пак, да знаат што е син **И**.

Бисера, здрава, јадра, оо набабрени гради, убава мома, чекори по Благуна. Куферот, стар, подврзан со јаже, ја удира по нозете. Таа се сопина по камењата. Тешко е, нагорно сè повеќе и

повеќе. Нозете Ы се заморени. Двајцата момци, кои одат со лесен чекор ја гледаат. Ја следат и се потсмевнуваат дека не се снаоѓа по патеката. Де едниот, де другиот, ќе Ы предложат да Ы го носат куферот.

— Еве ти го братко — му вели Бисера на едниот. Застанува, се издишува. — Ако ти е толку до него, земи го, па ако сакаш избегај со него. Внатре има два фустана.

— Моме, не сме ние од тие луѓе. Ние можеме да грабнеме девојка, а фустаните не ни требаат — се смее момчакот. Се смее и оној што оди со него.

Мајка ми ја подискара Бисера. Ё рече да оди пред неа и да си го гледа патот. Таа се поднасмевнува и ги погледнува здравите момци.

Тие двете сами си знаеја како си стигнаа до портата на манастирот. Ги пречекала домаќинката на манастирот и им посакала „Добредојде!“ Со неа отишле до конакот и се сместиле во една од големите одаи.

Двете жени си ги собуле чевлите. Бисера ги извадила фустаните да се исправат. Останале по долната облека, слушаат крцкање по скалите. Некој оди и подзастанува. Крцкаат штиците од чардакот. Полека чекорите се доближуваат до нивната врата.

— Сестри, отворете! — се јавува тврд глас.

— Почекај малку — вели Благуна. Двете жени набрзина се облекуваат и ја отзораат вратата.

Висока калуѓерка држи в раце табла. Забрадена е повеќе. Ја држи главата наведната.

— Повелете, почестете се — Ы пристапува на Благуна. — Земете од медов и напијте се од планинската вода да ви се поврати душата. Сте се измориле по пат.

Благуна го фати лажичето да земе од просирниот мед и го позна гласот. „Не е ова калуѓерка. Овој глас ми е познат!“ Го крена лажичето и го погледа в очи. „Тој е“, веќе сè и беше јасно. „Овој е Борис Лапачот!“ Двете крупни очи ја гледаа остро. Благуна се наведна, и ое смати во главата, се навали на креветот.

— Мајко, да не ти е лошо? — Ѐ пристапи Бисера исплашена.

— Ништо ќерко, ќе помине — одвај прозборе Благуна.

Калуѓерката со крупни чекори веднаш излезе од одајата. Благуна стана и го затвори резето на вратата. Одминува од вратата и се обрнува. Низ прозорчето влегува студенило. Реката долу шумоли. Одајата се полни со неизвесност. Бисера ја гледа мајка си како ги расплетува косите. Благуна седи сред креветот и зјапа како во невиделина. Малото фитилче на кандилцето потреперува. До пред малку ги имаше исполнето само замор, сега наеднаш во нив се всади стравот.

— Што е мајко? — Ѐ шепоти Бисера.

— Молчи ќерко — Ѐ вели Благуна.

Зошто да молчи? Што се случи одеднаш? Што донесе таа жена со таблата. Дојде калуѓерката да ги почести! Си отиде жената како да е избркана. Којзнае што Ѐ се сторило на Благуна. Жената си е набожна, но не е од оние ишутрони светици што ги има во Месокастро. Тие главата не си ја знаат кога ќе влезат в црква. Зошто е сево ова? Оваа калуѓерка немаше на себе ништо лошо. Навистина по малку се чудни. Огрубуваат, се престорјуваат ни машко, ни женско, но тоа си е нивна работа. Сме дошле добро или лошо, да направиме некој ред, овие да ги оставиме да си го врват векот како што знаат.

Благуна продолжи да си ја расплетува косата. Се чешлаше со големиот коскен чешел. Зјапаше и понатаму. Отпатува далеку. Пред неа излезле Борис Лапачот со она лице како лисица. Кога рекоа ќе запишуваат католици, за пари се пиша католик.

Само два-тројца ги пречекаа туѓинците што ја донесоа војната. Тој копук истрча пред нив со неколку Заздрицановци да им подаде погача, сол и вреќичка со земја. Да им даде троа од нашата земјичка што нè храни, та да ја однеселе и да кажат дека е нивна. Што мајки проплакаа од него! Колку мажи предаде ова ѓубре! Одеше со полицијата и со војската да им кажува каде се местата на партизаните. Не можеа да натераат друг човек од

нашето место за колку и да е пари да им биде поткажувач. Тој расипан, како какол во жито, се најде да се продаде и тоа за малку пари. Кога тепаа еден момчак со врзани раце, одеше по сокаците по него и го плукаше. Си влегуваше и во учасокот и во Областа, како дома. Пиеше со атентите. Дома кај него фелдфебелите играле комар. Тој им земал пари за тоа што играле кај него. Кога го викнаа Стамен во учасокот и го распрашувале за мене, го мавал оној најлошиот агент, душтабанлијата, со залижана коса, Борис Лапачот стоел и се смеел. Што страв виде Стамен и што маки изеде, зашто јас сум станал „шумкар“. Двапати ни бил дома Борис Лапачот и Благуна секогаш се плашела каква недобрина ќе донесе... „Што направив, да не сум жива!“, се преколнуваше Благуна. „Како не скршив нога кога намислив да дојдам ваму. Малку бев јас, туку и момичево го зедев на душа. А сега? Каде ќе се вденеш?“ Нашите го барале Лапачот со месеци. Се зборувало меѓу луѓето дека некаде се криел. Кој можеше да си претстави дека се засолнил дури ваму, во овој манастир, преоблечен во калуѓерка.

— Керко, да бегаме — И вели Благуна на Бисера. — Ела кај мене во креветов!

Се доближија мајката и ќерката. Ноќга мина низ остри удари на ветрот. Гранките се кршат. Клисурата одсвонува. Почна да трепери молчеливата темнина. Помина еден чекор. Втор чекор. Тој оди по скалите. Нема многу до нивната врата. Сега ќе затропа. Се јави удар на вратата.

— Кој е? — засипнато се јави Благуна.

— Домаќинката на манастирот. Повелете на вечера — се јави женски глас.

— Не, благодариме. Не сме гладни. Изморени сме, ќе спиеме, — одвај успеа да И одговори Благуна.

— Како сакате Ако сте изморени, починете си — рече жената отаде вратата и одмина.

Двете жени седеа згнетени на креветот од неизвесноста и од сопствената притаеност. Месечината ја осветли одајата и посла долги сенки по нерамните штици. Облаците беа мрзливи,

не ползеа по небото. Молчењето на времето, на планината, шумот во клисурата, стануваа сè поморничави. Само реката шумеше одвреме навреме за да потсетува на бездна. Од сите страни на чардакот, по скалите, пред вратата по сидовите на одајата шушка. Си го слушаат своето дишење. А не еден миг, еден час, цела ноќ треба да се пресели додека да се пречека осамнувањето. Во него е надежта. В планина побрзо доаѓа светлината на разнеувањето. Сидот е рапав, избразден, испукан, испуствен. Кандилото догоре. Мижурка фитилот и се дави во маслото, ги штипе очите. Бавно, како истшена злокоба минува ноќта.

Осамна суво студено утро. Целиот манастир се капе во магла. Дворот е празен, сите спијат. Двете жени излегоа. Клучат среде дворот. Чекаат да го отворат манастирот.

Времето не одминува а тие клучат неподвижни. Клисарот излезе мамурен и небричен. Распетлан во гунчето се просева и си ги лади градите на утринскиот повев. Потамина влегува во камбанаријата. Кревок удар врз малата камбана. Втор посилен удар. Два едноподруго, па уште еден удар. Со ударите на камбаната како да почнува да се всадува живот во двете жени, кои како заборавени стеблаци беа свиткани едноподруго во дворот. Од високиот конак ги гледаше Тој, од кого што се плашеа. Тие не го гледаат, а го сеќаваат дека е постојано некаде околу нив.

Клисарот ја отвори вратата на црквата. Веднаш по него влегоа жените. Купија свеќи. Благуна ги запали и се крстеше спрострена на каменот како да е луда. Бисера си ја гледаше мајка си и уште повеќе ја обзеде страв. Остави пред олтарот голем гоблен со Христоса. Во железната кутија оставија пет жолтици. Останаа сами во црквата. Вратата скрцка и двете по гледнаа. Ветерчок дувна и само ја подотвори едната пола на вратата.

Од дворот допираат гласови. Луѓето бездруго станале. Кој ваму, кој таму, добро е да има многу луѓе. Жените полека излегоа од црквата и не знаат каде ќе одат. Најдобро е да

почекаат тука. На оној што сака да направи пакост, потешко ќе му биде да го стори тоа пред многу луѓе.

Луѓето врвеа по катовите на коначите. Момок донесе нарамник дрва во кујната, на крајот на едното крило беа одаите на игуменот и на калуѓерите.

По небото патуваа црвени облаци. Неподвижноста од осамнувањето остана во височините. Тешко оживува чистотата на височината и го нема оној допир што би ги исполнил со крвкост стегнатите гради на Благуна и на Бисера. Ништо надежно не донесе тешкиот бакар на камбаните. Не внесоа живот ни малите камбани, на дрвеното клепало. Врска со земјата и со луѓето не може да се воспостави. Снагата се протега од непроспиената, тегобна ноќ. Сонцето е скржаво да внесе топлина во прстите, на рацете, во нозете, на лицето. Влагата и маглата пијат сокови од снагата. Само некоја внатрешна сила, непозната, некој случај, излезе што не го знаат, што не можат да го видат, може да ги извлече овие две жени.

Крај чешмата со два дулци, од кои се истура изобилно вода, стои големо човечиште со испокината извалкана кошула. Се смее како непечен. Влакнестите гради се отвориле. Наведнат се плиска со вода и дува. Таа голема снага на малоумност со аглеста, четвртаста глава, внесува уште повеќе неспокој во таа морничавост. Тој мавта со рацете и трча низ дворот. Водата му се цеди по парталавата кошула. Се плази на височините, на црквата, на луѓето што одминуваат крај него и не го забележуваат.

— Јас сум бела, а ти си црна, куку! — Ы се доближи на Благуна.

Таа го погледна неподвижна.

— Шуга! — ја допира крвко Бисера по грб и одминува поттупнувајќи на левата нога. Потоа кружи околу двете жени, ја фрла главата наназад. Потоа почна да изигрува јавач и го напушти дворот надевајќи се дека јава на коњ.

Одоздола се покажа високата стројна фигура на игуменот. Тој им пристапува на двете жени. Тие го гледаат тапо. Им се

забележува измореиоста, непроспиената ноќ, стравот што се беше преточил во празнотија, во вовлеченост што не кажува добро за човека.

— Рано сте станале и сте го дарувале манастирот. Бог да ви ја поживи челада — со развлечен глас потпевнувајќи им пристапи игуменот.

— Бев ветила и ја исполнив клетвата — ги притискаше колениците Благуна и засипнато одвај го доизрече тоа.

— Во домот божји може да се најде утеха. Со бога и со неговата милост сè е полесно — се јави повторно игуменот. сана.

Благуна молчи. Бисера ја гледа мајка си стаписана.

— Можете да бидете гости на овој свети дом колку сакате — им рече тој.

— Благодариме. Би си оделе — му рече Благуна.

— Останете барем уште вечерва. Утре ќе ви дадам една калуѓерка и еден момок да ве допратат до долу — рече игуменот.

— Не . . . Не треба — оживе Благуна: — Сами ќе си одиме. Да . . . вечерва ќе останеме — брзо зборуваше Благуна. — Утре претпладне ќе си заминеме.

— Како сакате — рече тој. — Повелете на ручек со нас.

Игуменот полека замина и влезе во црквата.

Во тоа рано претпладне воздухот е задушлив. Двете жени станаа и седнаа на клупата до чешмата. Од торбата извадија малку храна и јадат со сила. Зјапаат во камените надгробни плочи и во подјадените дрвени крстови. Денот треба да се развие допрва, а тој гасне уште во ова време.

— Кон квечерниа, во првиот самрак, ќе излеземе кришум . . . — Благуна ја прегрна Бисера и ѝ шепоти. Таа сфати колку мајка ѝ се плаши за неа. — Ако сме две сами жени, имаме и ние крилја. Силата е во нас. ако не ја изгубиме.

Небото е сè потемно.

— Ајде мајко да одиме во одајата. Подобро е да се скриеме од нечији очи. Кога ќе дојде времето да си одиме, тогаш ќе смислиме како да се извлечеме

— И рече Бисера и стана.

„ ... Така, значи“, си мислеше Благуна. „А јас да не сум жива, си ја гледам како дете кое ништо не знае. И таа е жена, која се беспокојува. Сфатила дека причината е онаа калуѓерка. Сомнежот се загнездил и во неа. Сега сме две исплашени жени!“

Бисера стана. По неа веднаш Благуна. Влегоа во одајата и се затворија. Седнаа на креветите и неподвижно чекаа.

Домаќинката ги покани на ручек. По неа, следејќи ја, го минаа долгиот чардак и влегоа во трпезаријата. Сакаа да седнат на крајот на големата дабова маса, а игуменот ги покани да дојдат близу до него до челото на масата. Одат со наведнати глави. Седнуваат некаде на средина. Она скржаво сонце по малку се пробива низ облаците. Благуна гледа низ прозорецот. Не може ништо да види од слабите издолжени зраци на црвеникавото сонце. Погледот И се спушти и запре кај калуѓерката пред неа. Нема што да се премислува, под онаа црна мантија тој е Борис Лапачот. Ја гледа пробојно и ја закова со погледот. Благуна ја зеде дрвената лажица и почна нервозно да срка од посниот грав во земјената чинија. Бисера гледа во него и во Благуна. Не се обидува да јаде.

— Не ви се допаѓа манастирската храна, сестро —И рече калуѓерката до неа.

— Не ми се јаде, — и вели Бисера мрзоволно.

— Чудно, секој што дошол тука добро јаде — ќе рече пак калуѓерката.

Тој ја гледа отспротива, Бисера го прострела него со погледот. Во трпезаријата е сè позадушно. Допира крцкањето на клупите, тропкањето на лажиците, шумот на чиниите. Тој постојано ги гледа. Лебот го сече со голем нож и го дели прво на двете жени, потоа на другите. Како да беше само тој одреден да сече од големата погача. Лебот е толोल, подобро е да се скрши

со раце. Ножот го остава на масата, светнат, остер, долг, чудно непријатен, не личеше како да е за сечење леб.

Порано од сите, двете жени се повлекоа во одајата.

Уште многу часови требаше да измнат до квечерината. Сонцето кратко се јави околу пладне и пак тешки облаци го препокрија небото.

— Ќе оставиме сè, и бегаме! — Ѐ шепна Благуна на Бисера.

Кришум, на прсти, излегуваат од одајата. Претпазливо и внимателно ја затвораат вратата. Како две исплашени птици од нечија закана, како пред луња, чекорат тивко и се обспнуваат. Празен е манастирскиот двор. Стивнато и неподвижно е секаде наоколу. Уште поплетпазливо слегуваат по скалите и брзо свртувајќи се излегуваат низ широко отворената порта. Пред нив се покажа кривулест планински пат. Како одвртани, ослободени, се стрчнаа двете. Јуреа надолу, Одоздола се јави далечната бучава на реката. Колку го изминуваат патот, толку бучавата е поблиску до нив. Што е она! Писнаа двете жени. Пред нив, кај големиот свиок, под гранките на големото стебло видно висока калуѓерка.

— Тој е! — писна Благуна.

— Да бегаме долу во реката — Бисера ја грабна мајка си за рака.

Двете жени се стрчнаа прудолу. Паѓаат, стануваат. Се фаќаат за стеблата. Трњето им ја кине облеката. На Благуна Ѐ падна шамијата. Се истркалаа камења. На високата карпа пред нив се извиши црната става на калуѓерката. Жените се вратија назад, сега пруторе по стрмнината. Долу, во дното на клисурата, со шумовите на реката се мешаат одсиви на смеа во искинат ритам. Благуна падна. Бисера се наведна да Ѐ помогне.

— Бегај ќерко, јас ќе го задржам — Ѐ вели Благуна во очај.

Во тој момент Тој фрли камен меѓу нив. Бисера скокна да не ја погоди каменот. Онаа голема снага скокна врз Благуна. Се смее будалски и ја тепа.

— Змијо погана! Ме позна. Само нема да стасате никаде — реवेशе Тој. Благуна одвај дише. Тој спружен врз неа. Бисера стои стаписана, залепена со грбот на рамната плоча на карпата. Тој започна да ја опфаќа Благуна за гушата. Жената гледа во небото, црвено, кровјосано, злосторничко. Тој се смее. Бучавата на реката се меша со првиот шепот на лисјето, со ветрето што построуу низ гранките. Тој не брза. Го криви лицето, ги шири очите и како да ужива во развлеченото давење... Бисера го гледа во грбот. Неговата голема глава покриена со црната забратка и грбот се неподвижни. Таа здогледа остар камен. Го зграпчи, вешто го крена и удри во черепот покриен со црно. Снагата се поткрена. Неговите прсти се олабавија. Грбот се свитка. Се заниша молкома и свисна на левата страна. Земјата, лисјето, малите суви гранчиња се зацрвенија. Црницата се измеша со црвената боја што гние надолу. Бисера ја турна таа голема црна тежина од неподвижното тело на Благуна. Одвај го помрднува. Половината од неговото тело сè уште остана да тежи на нозете на Благуна.

Мајко! Мајко! Стани! Мртов е! — викаше Бисера. И го милува лицето на Благуна. Таа лежи неподвижна.

Бисера И ја стави главата на градите. Сети дека срцето И и е живо. Се обрнува. Поттрчнува. Под каменот, малку понастрана здогледа извор. Ја одврза шамијата. Лабавите прсти не ја допреа здраво и белата шамија падна подолу врз малото поточе, скрвавено од плитката бразда. Ја крена. Шамијата беше мокра и црвеникава. Се исплаши од црвената боја што се меша со водата на поточето. Одвај ја допре шамијата. Добро ја изми во изворот и се стрча кон Благуна. Ё ги лади градите, вратот, челото. Благуна пололека ги отвори очите. Првин се јавија две крупни солзи. Потоа Бисера ја поткрена. Се прегрнаа двете жени. Се стопија во едно тело, а беа неподвижни како карпа. Дувна посилен ветер и почна да врне. Тие стојат на дождот.

Потоа цела ноќ талкаа низ планииата и излегоа на патот. Утрото беше светло. Сонцето изрони чисто. Денот е бел. Одат без страв, зашто одоздола допира песната на бригадирите, на

свежи грла на младичите и на девојките од градилиштето. Сонцето им ја топли снагата и им всадува сила.

По некое време се расчу во градот дека го нашле мртвото тело на Борис Лапачот, преправен во калуѓерка. Бегајќи паднал и си ја разбил главата во клисурата на Крива Река; отаде, далеку во непристапната планина.

ПЕСНАТА НА ЛУЊА

Широка, непрегледна рамнина, разбранувана и во исчекување. Житото се растурило по нивите. Класот пченка се исушил презреан. Грозјето не стасало да преврие во комиње. Есента сè издолжила со влагата и острите вечери што ги стегаат студенилата до доцна наутро. Денот ќе се подзатопли кратко и скржаво.

Бригадата поделена на две колони се движи покрај правливиот пат, изрован од бомби, без мостови, со напуштени и разурнати бункери. Со денови тие се движат кон Север. Уште еден град остана под окупаторот. Внатре се седумстотини војници во зелена униформа. Се решиле на отпор се додека не ги дочекаат израстурените и преостанати делови на својата војска.

Под голем орев лежеше Иван кој ми стана толку близок и јас неговиот командир. Сме се стуткале под едно ќебе веднаш до тенкот препокриен со голема мрежа и гранки.

Се разнесе татнеж на непријателски авиони. Двајцата под ќебето се цитнавме, ги фативме шмајзерите.

— Ајде Иване! Остана уште малку од војната — зборува за себе Иван.

— Да побрземе, бригадата ќе влезе в град без нас — му велам на Ивана.

—Што е наше, наше е Огнен. Ќе ги стигнеме со оваа ЛУЊА. — Тоа човечиште, незграпно, со јаки бразди на лицето, го приспособа ќебето и платништето и влезе во тенкот. Откако се

загреа моторот, ја затворив куполата. Челичната грдосија згрме низ меката трева и јурна по патот.

— Огнен! Ова ни е последна борба! — засипнато извика Иван.

— Ќе победиме или ќе загинеме. — му велам.

— Трето нема, по ѓаволите — опцу Иван и запали цигара.

Бригадирите нè поздравуваат и ни се радуваат. Зад тенкот остана правта и викотниците НАПРЕД ЛУЊО!

На едната страна на тенкот црниот крст беше премачкан со црвена ѕвезда, а од другата страна невешто беше напишано ЛУЊА.

Низ малиот отвор, Иван гледа кратко делче од патот. Жилите му се наполнија со крв, еве веќе три дена го вози овој тенк. Четири години не седнал на возило, а пред тоа десет години возел тежок камион. Градите му се исполнија со восхит. Се почувствува како човек кој владее со она што е негово, со она што му прилега нему. За него поголема награда немаше, од оној ден откако пред бригадата, на големиот плоштад, од толку борци кои знаеја да возат, нсму му го доверија тенкот. И редно е, си мислеше Иван. Првин коњоводец, четири месеци пушкомитралезец, шест месеци носеше на грб противтенковска пушка и стрелаше единаесет пати на тенк. Беше ги насетил најслабите места на тенкот. Кога беа кај она големо Езеро, со оние девет борци кутнаа седум тенкови. Првиот се преврте кај свијокот и падна од високиот брег во вода. Патуваше Иван со својата возгордеаност.

— Огнен, каде да возам? — свика Иван.

— Вози право!

— Да не ја претераме преку граница?

— Само право, имаме уште еден час до градот.

Моторот работеше онака како Иван посакуваше. Добро што е прелолн резервоарот, но тука е неговата најслаба точка. Не, Иван е здрав во мускулите. Ќе заигра ова челично чудовиште како танчер и нема да им подаде грб. Фашистичкото племе, да им згине нишанот. Иван знае како да се бори со вас и

со секого. Се биел тој и со шестмина одеднаш како момчак и не дал грбот да му го допрат, та зар за овие ќе е покусо. Цврсто ги стегнал рачките на управувачот и му зборува на тенкот како на пријател.

— Иване, отвори ги очите близу сме — му викнувам.

— А, а само ти кажувај каде да возам.

— В лево! — му викам и пуштам рафал врз група војници во зелена униформа, што се качуваат на камион.

— Како е? — грмнува Иван и гледа кратко пред себе.

— Суредивме дваесетина. Вози десно!

Иван ги ококори очите и заврте нагло вдесно. Пропукаа врз челикот. Исфрлив граната од топот и потем викотници се разнесоа низ улицата и бегање.

— Вози лево!

Зачкрипеа гасениците. Тенкот брзо и лесно заплочи в лево. Во празната улица се одсиваше бучавата на моторот.

— Стој — му викнав на Иван.

— Зошто?

— Да ја почекаме бригадата.

— Огнен, ајде сами да ја свршиме работата. Другарите се изморени, подоцна ќе пристишат, ајде да истребиме уште нешто од овој цган. Зошто да гинат уште наши? А овие збудалени војничкишта што не знаат каде им е главата ќе ги сотреме со нивниот тенк и со нишиите зрна.

— Не е добро Иване, овде има команда.

— Ти си за мене команда, а денес остави на мене. Помлад си, поумен, те сакам, сум се слагал со тебе цела година, ама денес послушај ме. Пушти ме да се растрчам по овие.

— Важи, дупи Иване!

Тенкот, таа негова ЛУЊА, јуреше низ градот. Имам многу работа околу митралезот и топот. Звукот на моторот и истрелите се надополнуваат. Иван и понатаму гледа кратко пред себе и наедно знае сè што се случува. Во главата го впи целиот град. Му се чини дека со мижење може да вози. Та можеше ли нешто

посилно да се доживее од ова денес, тој и јас да влеземе сами да го ослободиме последниот град.

Веќе подолго време командирот не пука. Вози Иван, де лево, де десно, де право. До него одвај допираат гласови. Распознава, тоа се борци од бригадата. Иако кратко гледа во луѓе по тротоарите.

— Каде да возам?

— Лево!

Вози Иван в лево и никако да излезе од улицата. Се заплетка. Веќе подолго вози в круг. Што станува Иване?

— Каде да возам Огнен, јави се!

— Лево!

Иван влезе во мала уличка и му олесна. Наеднаш пред него голема зграда.

— Стој! — му викнувам. — Изгасни го моторот.

Иван разбра, тоа е крај, нема каде потаму.

— А сега каде?

— В касарна, Иване!

— Каде в касарна! — не сфаќа Иван.

— Таму одат војниците.

— А каде е касарната?

— Не знам, ќе се договориме со бригадата, некаде ќе биде.

— Заврши ли војната командире?

— Готово е Иване, излези надвор.

Во малата улица се насобрал народ. Ни пристапуваат луѓе. Децата скокаат околу нас. Старица ни рече: Да сте живи, што ги избркавте пците. Жена ми подаде јаболко. Маж чести со цигара. Мнозина фрлаат цвеќе на тенкот. На Ивана му е мило и необично, повеќе се снаоѓаше во тенкот отколку меѓу овие луѓе. И што да прави, пгто да каже, молчи. Првпат молкна тоа пљампало и не можеше да прозбори. Иван насобра цвеќе и го стави на цевката од топот.

— Одиме — му велам на Ивана. Тој потврди.

По мене, Иван влезе во тенкот. Врз челичната грдосија се качија деца и пеат. Нивната жива песна се разнесува низ градот.

Иван вози полека, не му дава на моторот да бучи, бидејќи
најмногу сака да ја слуша песната.
Неговата ЛУЊА стана песна.

1973

ПОГОВОР ТОМЕ МОМИРОВСКИ: „БРЕСЛИКИ”

Македонскиот белетрист е најчесто ангажиран реалист, интелектуалец со општествени „задолженија” и политичко искуство, борец среде „маѓепсаниот мегдан”, толкувач на националната мисла во минатото и во современоста. Еден таков ангажиран белетрист, меѓу другите, е и Томе Момировски, роден на 4 април 1927 г. во Кичево (од родители од охридско потекло), учесник во НОБ од 1941, уредник на списанијата „Иднина”, „Современост”, „Културен живот” и др., автор на следните книги: патописната проза *Стреи и песоци* (1956), расказите и новелите *Чекори* (1959), *Неспокои* (1969) и *Коловратница* (1985), романите *Грешна недела* (1961), *Години несоници* (1972), *Акцијаши* (1982) и *Чун* (1992), повеста *Бреслики* (1976), повест за деца *Бела* (1987), расказите за деца *Ластари* (1993), драмата *Вишнеење* (1983), книгите критики и есеи *Односи и синтези* (1978), *Идеи и творештво* (1985) и *Крстопати* (1990), монографиите *Културата, културните вредности и младината* (1979), *Културната соработка и заедништво* (1980) и *Светлоносецот од Преспан* (Книга за Мите Богоевски (1992) и *Искована песна* (поетска антологија, 1984). Т. Момировски завршил Филозофски факултет (група филозофија) во Скопје и Висока политичка школа во Белград.

Како што се гледа, станува збор за еден маркантен опус, специфичен во секој поглед: со жанровска разновидност и широк дијапазон на тематски преокупации. Речиси и нема книжевна и книжевно-критичка област во која не се движи овој образован писател, антидогматски отворен кон новото во литературата и уметноста. По еден повод тој самиот ќе рече дека „во секоја литературна фаза има матица и крајбрежје, центар и периферија”. И, тоа е неприговорливо точно; во творечкиот летопис на Момировски исто така има и *матици* и *крајбрежја*: првите ги препознаваме во неговото прозно дело, со неколку

константни теми меѓу кои НОБ и Револуцијата заземаат доминантно место; вторите се темите што тој критички и есеистички ги проблематизира, расправајќи, на пример, за Револуцијата и литературата, писателот и општеството, регионалното и универзалното значење на Григор С. Прличев, Рациновата револуционерија и творечка идентификација, личноста и творештвото на Јован Бошковски, распнатиот човек на Ташко Георгиевски, итн. Со многу атрибути, тие текстови покажуваат тенденција „кон внатре“, т.е. кон значењата што и се присушти на матицата, на она централно јадро со најмногу вредности во неговиот опус. Од друга страна, пак, Момировски повеќе години го испишуваше својот рецензентски летопис на македонската театарска и ликовна уметност. Тој летопис е, всушност, она крајбрежје, иако и во него има зрачења со матични, односно трајни вредности (на опсервацијата и вреднувањето).

Како писател Мимировски остава впечаток на стрплив кујунџија. Што значи тоа? Пред сè, присутен е стремежот кујунџиското да се претстави како раскажувачка постапка, раскажувањето да има своја (персонализирана) синтакса на една ударна и, превосходно, лапидарна реченица, во која на површина на нештата се извлекува самата есенција на доживувањето. Тоа значи дека се негува една реченица само на прв поглед со краток здив, бидејќи таа кратка реченица во принцип емитува многу егзистенцијални, психолошки, идејни и естетски значења. Пример е и повеста *Бреслики*, која претставува вид реалистичка проза за младина, тематски сврзана со настаните од НОБ во јужните и југозападните краишта на Македонија. Со мали исклучоци, главно тоа е време-просторен амбиент во кој се случува животната драма и од кој Момировски длабоко зафаќа за, како лирски и критички реалист, да го динамизира нејзиното дејствие, препуштајќи им на јунаците да се (само) докажуваат, но и не останувајќи притоа неутрален и најмалку рамнодушен посматрач: Момировски, имено, е или учесник или сведок на дејствијата, а никогаш само набљудувач

од неутрална позиција, дури и кога за настаните пишува од голема историска дистанца! Многупати по некој негов јунак е толкувач на една или друга животна врвица на самиот писател. Школски речено, во расказите, романите и поевестите на Момировски прозвучува по некоја автобиографска, историски веродостојна и човечки интимна вистинита случка

Централна личност на поевста е Огнен, истовремено и главен наратор на делото во кое се раскажува за нашето револуционерно минато и за неговиот сопствен животен и револуционерен пат. Рековме *повест* и ни се чини дека е тоа најблиско жанровско определување на прозава: таа *повест* е компонирана од дванаесет прозни фрагменти, кои тематски претставуваат речиси одделни и самостојни целини, но и такви целини кои меѓусебно се тесно поврзани со една и иста глобална тематска и стилска линија. Кај нас, во македонската проза, на слични композициски обрасци, иако со поинакви стилски решенија, нè упатуваат книгите *Зима на слободата* од Димитар Солев и *Омарнини* од Славко Јаневски. Може да се рече дека станува збор за раскази во кои се појавуваат едни и исти јунаци и чии тематски нишки се поврзани: имаат заеднички стожер, а тоа е секогаш идејата што се пренесува од еден во друг текст, за на крајот да триумфира како исполнување на долгот спрема најсветите човечки, социјални и национални идеали.

Инаку, поевста *Бреслики* (читај: *млади брестови*) има три структурно-стилски слоја: дескриптивно-раскажувачки, лирско-раскажувачки и фељтонско-дневничарски. Сите три слоја во делото раскажувачки се функционални и, што ќе рече дека се во структурно-стилска зависност или меѓузависност. Некаде е доминантен првиот, некаде повеќе се истакнува вториот, а некаде е за нијанса-две понагласен третиот слој. Тоа се, истовремено, три различни, но во случајов и содејствувачки аспекти на раскажувачката постапка на Момировски, за која знаеме дека е реалистичка. Од тие три аспекти и зависи какво ќе биде идејното и психолошкото обликување на јунаците и на ситуациите во кои тие се остваруваат како карактери со една или

друга етичка димензија. Најчесто, пак, слоевите за кои станува збор, аспектите според кои се препознава вид на постапка, во прозава на Момировски се актуелизираат во еден и ист текст (расказ, фрагмент). Темелна и втемелувачка, во идејна, национална и психолошка смисла, е идејата на ослободувањето, идејата на борбата против фашистичкиот окупатор (окупатори). Во една поширока хуманистичка проектираност на таа идеја, значи дека во повеста *Бреслики* се спротивставени Доброто и Злото, Светлоста и Темнината, Слободата и Ропството, а постојат и некои други т.н. бинарни симболи околу чие отелотворување се заврзува и одвива драмата на човекот и поднебјето; драмата на Македонија во виорот на НОБ, Револуцијата и Втората светска војна. Главен носител на Доброто, Убавото, Светлото, Слободното, Хуманистичкото и сл. е - Огнен, чиј лик е респективно идејно и психолошки издиференциран. Со оглед на жанровскиот ранг на делото, можеби и не беше нужно авторот да се впушта во некои, евентуално, попродлабочени психолошки димензионирања. Тоа е, значи, вид прозно четиво во кое пред сè преку акцијата се доловува (дооформува, диференцира) секој одделен лик и секој одделен настан, што не треба да се сфати дека психолошкото задлабочување во преживелиците на јунацие, па и на самиот Огнен, би ја релативизирала идејната смисла на самата акција (акција како врвно идејно и револуционерно начело!) и дека со тоа не би можел да се постигне уште некој естетски ефект од значење за вкупната вредност на повеста.

Пишувано со читлив, едноставен јазик, без излишни стилски украси, делото на Момировски како да има амбиција да стане популарна литература за едно време и за едни луѓе на таа пресвртничка епоха, кои ни од поколенијата ни од историјата не можат да бидат заборавени. *Бреслики*, имено, покажуваат една токму таква амбиција: како и поранешните книги, раскази и романи на Томе Момировски, да остават уште една трага за една горда младост, за искушенијата, храброста и стоицизмот на нашите луѓе, посебно младината, во едно време и на едно

поднебје на чии ветрометини секојдневно се калеше човекот на НОБ и Револуцијата, а со него, во чекор што не запира, утрешнината и иднината на Македонија. Дури и некои јунаци (на пример: Орда и Лито, од романот *Години несоници*) во поевста *Бреслики* се јавуваат во други улоги или барем раскажувачки се осветлени од други агли, за како луѓе на акцијата да се осмислат во нови раскажувачки перспективи. Една од нив е, секако, историчност или документарност на ликот и сликата, па оттаму и неопходноста во дескриптивните и лирските раскажувачки слоеви да се вовлече и однатре актуелизира струјата на фељтонско-дневничарското регистрирање или рекапитулирање на настаните, често само колку што е потребно да заживее вистината на кажувањето, да се насети животната уверливост на ликот и сликата.

Не треба посебно да се нагласува педагошката идеја на поевста. Минатото се осознава и преку книжевни дела. Историјата се запознава и преку вакви и слични четива. Моралот на *младите бреслики* (брестови) најсугестивно делува токму од раскажувањето коешто непретенциозно ја откриваат големината на малите луѓе во историските невремиња. Читателот ќе се идентификува час со Огнен, час со Лито, час со Орда. Повеќе од сигурно е, сепак, дека најповеќе ќе го привлече оној нивен морал на акцијата, кој ќе остави длабоки траги во неговото доживување на прозава, а преку неа и на НОБ и Револуцијата.

Д-р Миодраг Друговац